

สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์

สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์

ชุมชนโบราณเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยปัจจุบันตั้งอยู่บริเวณลุ่มน้ำใกล้เคียงกัน ในภาคเหนือตอนล่างตั้งแต่จังหวัดอุตรดิตถ์และสุโขทัยลงมาจนถึงนครสวรรค์มีที่ลุ่มน้ำสาขาสำคัญคือ ปิง วัง ยม น่าน น้ำไหลมารวมกันมากทำให้เกิดน้ำท่วมขังทุกปี¹ พื้นที่บริเวณนี้จึงเรียกว่าที่ราบลุ่มแม่น้ำและที่ราบลูกฟูก ในฤดูฝนน้ำไปขังอยู่ทำให้เกิดหนองบึงจึงมีความเหมาะสมแก่การเกษตรกรรม ลักษณะภูมิประเทศเป็นบริเวณที่ราบระหว่างภูเขา มีอาณาบริเวณครอบคลุมเขตสุโขทัย (แผนที่หมายเลข 1) ปัจจุบันมี 8 อำเภอ คือ เมือง ตีรมาศ ศรีสำโรง สวรรคโลก ศรีสัชนาลัย ท่งเสลี่ยม บ้านด่านลานหอย กงไกรลาศ เมืองสุโขทัยตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ 17 องศา 00 ลิบดาเหนือ ถึง 17 องศา 03 ลิบดาเหนือ และระหว่างลองจิจูดที่ 99 องศา 41 ลิบดาตะวันออก ส่วนเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ห่างจากเมืองสุโขทัยไปทางทิศเหนือราว 47 กิโลเมตรตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ 17 องศา 25 ลิบดาเหนือ ถึง 17 องศา 26 ลิบดาเหนือ และระหว่างลองจิจูดที่ 99 องศา 47 ลิบดาตะวันออก²

ที่ราบบริเวณเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย (เป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ราบในภาคเหนือตอนล่าง เช่น อุตรดิตถ์ พิชณุโลก กำแพงเพชร พิจิตร) ที่ตั้งของเมืองสุโขทัยตั้งอยู่บนชั้นความสูงที่ 55-60 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง อันเป็นที่ราบลุ่มต้ำน้ำท่วมถึง ลักษณะของพื้นที่ทำให้ตัวเมืองตั้งอยู่บนตะพัก (Terrace Gravel) มีลักษณะเป็นดินตะกอนจากภูเขา มีพื้นฐานเป็นหินชุดแม่แดง (Mae Taeng Group) ที่ประกอบขึ้นด้วยชั้นกรวด หวาย ที่ยังไม่เกาะตัวแข็งก่อนกรวดมนและการเรียงตัวไม่ดี มีขนาดแตกต่างกัน ชั้นกรวดหวายจะพบปิดอยู่บนชั้นหินของชุดแม่เมาะ (Mae Mo Group) ที่ประกอบขึ้นด้วยหินทราย หินดินดาน³ หินดั้งเดิมเป็นหิน

¹ Yashihaza Takaya, "Physiography of Rice Land in the Chao Phraya Basin of Thailand," Tonan Ajia Nenkyu (The Southeast Asia Studies), Vol.9, No.3 (Kyoto : 1971) pp. 375-397. .

² แผนที่ทางทหาร ระบุว่าที่ 4943 I พิมพ์ครั้งที่ 1-RISD ลำดับชุด L7017 มาตราส่วน 1:50,000

³ สมบูรณ์ เสกขีระ และคณะ, เอกสารเศรษฐกิจธรณีวิทยา เล่มที่ 24 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2526), หน้า 14.

ตะกอน ชนิดหินทรายที่เกิดขึ้นมาเมื่อราว 200 ล้านปีที่ล่วงมา จัดอยู่ในยุคไทรแอสซิก-ครีเทเชียส (Triassic - Cretaceous) และถัดจากตัวเมืองสุโขทัยไปทางทิศตะวันออกจะลาดลงสู่แม่น้ำยม ซึ่งเป็นพื้นที่เกิดจากตะกอนของแม่น้ำ (River Grail) มีน้ำท่วมถึง ในส่วนของที่ตั้งเมืองศรีสัชนาลัยตั้งอยู่บนชั้นความสูงที่ 68 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลางอันเป็นที่ราบเชิงเขา พื้นที่เมืองศรีสัชนาลัยโอบล้อมเทือกเขาพนมเพลิงที่จะวางตัวในแนวทิศตะวันออก มีภูเขาสองลูกคือ เขาสุวรรณคีรี และเขาพนมเพลิงที่ใหญ่เขาลาดลงไปยังบริเวณแม่น้ำยม ที่คั่นกลางกับเทือกเขาพระบาทซึ่งเป็นแนวเทือกเขาเดียวกันกับเทือกเขาพนมเพลิง กลางแม่น้ำยมมีแนวหินขวางแม่น้ำยมสูง 3-4 เมตร ทำให้บริเวณนี้เป็นแก่งขนาดใหญ่ มีชื่อเรียกโดยทั่วไปว่า "แก่งหลวง" ลักษณะสภาพทางธรณีวิทยามีหินดั้งเดิมเป็นหินตะกอน (Sedimentary Rocks) จัดอยู่ในกลุ่มหินที่มีซากดึกดำบรรพ์ ส่วนมากเป็นหินที่มีการตกตะกอนซึ่งได้แปรสภาพไปเป็นหินชนวน หินฟิลไลต์ และหินควอตไซต์ ช่วงต่อระหว่างหินจะมีช่องว่างของเวลาการทับถมโดยเกิดความไม่ต่อเนื่องทางธรณีวิทยา กลุ่มหินประเภทนี้จะถูกยกตัวให้สูงขึ้นจนเกิดการกัดกร่อนพังทลาย หลังจากนั้นจะมีตะกอนใหม่มาทับถม สภาพของดินเกิดจากการทับถมของตะกอนลำน้ำ (Alluvium) เกิดขึ้นตามลำห้วยหรือที่ลุ่มราบระหว่างหุบเขาที่เป็นบริเวณแคบ ๆ สภาพพื้นที่ค่อนข้างราบเรียบจนถึงสภาพพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาดเล็กน้อย และสภาพพื้นที่เนินเขา⁴

ลักษณะภูมิประเทศของที่ราบเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย มีแม่น้ำสายสำคัญคือแม่น้ำยม ต้นน้ำมีต้นน้ำมาจากเทือกเขาผีปันน้ำทางภาคเหนือไหลผ่านลงมาทางจังหวัดแพร่ เข้าสู่จังหวัดสุโขทัยผ่านด้านทิศตะวันออกของเมืองศรีสัชนาลัย ผ่านลงมายังอำเภอสวรรคโลก อำเภอศรีสำโรง และอำเภอเมือง เมืองสุโขทัยตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำยมไปทางทิศตะวันตกประมาณ 12 กิโลเมตร (แผนที่หมายเลข 2) แม่น้ำยมจะไหลไปรวมกับแม่น้ำน่านที่อำเภอยางชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ รวมระยะทางยาวประมาณ 555 กิโลเมตร⁵ แม่น้ำยมยังได้พัดพาหินตะกอนมาทับถม ทำให้พื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์ปานกลาง

เมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย ในปัจจุบันทั้งสองเมืองมีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะป่าดิบเขา ป่าไม้เบญจพรรณ จึงมีไม้สัก ไม้แดง ไม้มะค่า ไม้ประดู่ ไม้กระยาเลย ไม้ยาง ไม้ยูง ไม้ตะบาก ไม้รัง พบเป็นจำนวนมากในเมืองสุโขทัย ขณะที่เมืองศรีสัชนาลัยจะมีไม้เต็ง ไม้ตะแบก ไม้ประดู่ ไม้พลวง ไม้เพียง และไม้ไผ่ชนิดต่าง ๆ ในสมัยสุโขทัยความอุดมสมบูรณ์

⁴ อภิสิทธิ์ เอี่ยมหน่อ, ธรณีวิทยา (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2519), หน้า 155-156.

⁵ สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2516), หน้า 50.

ของป่าพืชพรรณไม้ไผ่ ผักหวาน หวาย ครั่ง พริกไทย กระวาน นับเป็นพืชที่กลายเป็นสินค้าของป่า⁶ มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจการค้า อีกทั้งป่าเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยมีสัตว์อยู่ชุกชุมจำพวกควายป่า กวางป่า หมูป่า ละมั่ง เนื้อทราย เก้ง วัวกระทิง⁷ โดยเฉพาะช้าง ซึ่งถือเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญเป็นยุทธปัจจัย ศิลปินหลักที่ 1 กล่าวว่า “เพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้า ค้า” สัตว์ป่าจำนวนมากเป็นปัจจัยสำคัญในการทำการค้าและใช้ในยามสงครามโดยเฉพาะช้างและม้า ดังนั้น ป่าไม้และสัตว์ป่าในอดีตที่อยู่ใกล้ชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย เป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจมาก

ส่วนทรัพยากรจำพวกแร่ธาตุต่าง ๆ มีความสำคัญมาก เพราะสามารถนำมาหล่อโลหะทำเป็นอาวุธ เครื่องใช้จำนวนมากในชีวิตประจำวัน ตลอดจนการหล่อพระพุทธรูป ซึ่งส่วนมากทำจากสำริดเกิดจากโลหะผสมของตะกั่วเล็กน้อย แหล่งแร่ทองแดง ตะกั่วในเมืองสุโขทัยเป็นแหล่งที่มีขนาดเล็ก⁸ สำหรับแร่เหล็กยังไม่มีมีการค้นพบในเขตเมืองสุโขทัย รวมทั้งยังไม่พบเตาถลุงแร่พบแต่เศษชิ้นแร่ แต่ขณะที่พบพระพุทธรูปเทวรูปที่ทำจากสำริดจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้ทรัพยากรประเภทแร่ธาตุต่าง ๆ เป็นของหายากต้องนำมาจากแหล่งอื่นเป็นจำนวนมากทั้งที่การขนส่งทำได้ยากลำบาก แหล่งแร่ทองแดงที่ใกล้เมืองสุโขทัยมากที่สุดคือ ที่บ้านดลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย อำเภอพรานกระต่าย กำแพงเพชร ต่อเนื่องกับแหล่งแร่วังเจ้าจังหวัดตาก อีกแหล่งหนึ่งพบเตาถลุงเหล็กมีแหล่งแร่ทองแดงที่น้ำปาดน้ำตรอน อุตรดิตถ์และที่ได้บ้านวังหาด ช่างในเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยจะต้องนำก้อนโลหะที่ถลุงแล้วมาหลอมหล่อโลหะทำอาวุธ เครื่องใช้ การหล่อพระพุทธรูปจำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงจำนวนแรงงานที่ใช้เทคนิคและความชำนาญของช่างสมัยสุโขทัย

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำยมและบริเวณลุ่มน้ำใกล้เคียงนั้น ต้องปรับวิถีการดำเนินชีวิตให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งปรากฏว่ามีการตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างหนาแน่นเพราะบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ และใช้เป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญระหว่างภาคเหนือกับภาคกลาง เมืองสำคัญที่เกิดขึ้นในบริเวณลุ่มแม่น้ำปิง มีเมืองตาก เมืองเชียงทอง เมืองนครชุม เมืองไตรรงค์ เมืองชากังราว (กำแพงเพชร) เมืองคนที ในบริเวณลุ่มแม่น้ำยม มีเมืองแพร่ เมืองศรีสัชนาลัย เมืองบางฉลิ่ง เมืองสุโขทัย เมืองปากยม เมืองบางพาน เมืองบางจันทร์ ลุ่มแม่น้ำน่าน มีเมืองสะคำ เมืองหล่มบางจาย เมืองนครไทย เมือง

⁶ ชุนวิจิตรมาตรา, ประวัติศาสตร์การค้าไทย, (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดบำรุงสาสน์, 2516), หน้า 62.

⁷ กรมศิลปากร, รายงานสรุปการวิจัยการขุดค้นทางโบราณคดี ปี พ.ศ. 2520-2525, โครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย หน้า 40-44.

⁸ กรมทรัพยากรธรณี, เอกสารธรณีวิทยา เล่มที่ 11 (เอกสารอัดสำเนา), หน้า 45-48.

สองแคว เมืองสระหลวง (แผนผังที่ 1) รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของเมืองมีลักษณะวางตำแหน่งของเมืองยาวตามลำน้ำ (linear pattern) โดยปรากฏการตั้งชุมชนบ้านเรือนตามริมแม่น้ำลำคลองเพื่อใช้ประโยชน์ในสังคมเกษตรกรรม ด้วยลักษณะภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐานที่เอื้ออำนวยต่อการดำรงชีวิต จึงพบร่องรอยของการอยู่อาศัยของมนุษย์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ จนกระทั่งการพัฒนาชุมชนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณในกลุ่มแม่น้ำยม

สภาพก่อนการกำเนิดอาณาจักรสุโขทัย ชุมชนโบราณในบริเวณลุ่มแม่น้ำยมเป็นชุมชนที่มีความเจริญมาก่อนแล้ว ชุมชนในพื้นที่นี้มีพัฒนาการมาตามลำดับ จากหลักฐานทางโบราณคดีได้มีการขุดพบขวานหินขัดที่บ้านปากแคว ที่ตำบลคลองตาล อำเภอบ้านด่านลานหอย และที่บ้านปากแควรวม ทั้งที่ ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมือง นอกจากการพบขวานหินขัดและลูกปัดหินยังปรากฏพบในบริเวณเขาเขน เขากาท้องที่ อำเภอศรีสำโรง จนกระทั่งเมื่อมีการขุดค้นทางโบราณคดีที่บริเวณด้านหน้าวัดชมชื่น (ภาพที่ 1) ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งชุมชนเก่าของแคว้นเชลียงริมฝั่งแม่น้ำยม ปัจจุบันอยู่ในอำเภอศรีสำโรง ได้พบโครงกระดูกมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในระดับชั้นดินที่ลึกต่ำกว่าแนวอิฐที่เคยเป็นอาคารมาก่อน และสันนิษฐานว่าเป็นอาคารก่ออิฐสมัยทวารวดี โครงกระดูกจำนวนมากที่พบจัดอยู่ในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (ภาพที่ 2) ซึ่งมีอายุร่วมสมัยกันกับการขุดทดสอบที่บริเวณวัดช้างล้อมกลางเมืองศรีสำโรง เมื่อปี พ.ศ. 2527-2528 ได้พบโครงกระดูกมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่ฐานเจดีย์วัดช้างล้อม (ภาพที่ 3) แสดงว่าชุมชนแถบริมฝั่งลุ่มแม่น้ำยมมีพัฒนาการของชุมชนที่มีมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์อยู่อาศัยมาตั้งแต่ปลายยุคโลหะ การค้นพบหลักฐานทางโบราณคดี เช่น เถ้าหลอมโลหะเครื่องใช้ที่ทำจากกระดูกสัตว์ เขาสัตว์ คณโทดินเผา แสดงถึงธรรมเนียมการฝังศพไม่ใช้ประเพณีที่นิยมในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ พบภาชนะใส่ในหลุมฝังศพ โดยเฉพาะคณโท หม้อน้ำ อาจเป็นความเชื่อเกี่ยวกับการสังเวท เป็นความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับวิญญาณแสดงถึงการนับถือผีบรรพบุรุษ หลักฐานเหล่านี้ยังแสดงถึงสภาพชีวิตในสังคมเกษตรกรรมยุคเริ่มแรกก่อนที่ชุมชนจะมีพัฒนาการสู่บ้านเมืองแคว้นจนกระทั่งกลายเป็นสังคมเมือง

^๑ สด แดงเอียด และคณะ, เมืองเชลียง เชียงชิ้น ศรีสำโรง สวรรคโลก (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมพันธ์, 2536), หน้า 26.

กำเนิดสังคมเมือง

ความเปลี่ยนแปลงสืบเนื่องจากผลการขยายตัวทางวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร จาก
 ละโว้ปุระ อีกประเด็นหนึ่งก็คือกำเนิดสังคมเมืองซึ่งเข้ามาแทนที่ชุมชนหมู่บ้านบนเส้นทาง
 คมนาคม จุดเด่นของการเกิดขึ้นของสังคมเมืองด้วยการสร้างศาสนสถานไว้เป็นศูนย์กลางของ
 เมือง โดยทั่วไปเมืองที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรด้วยการขุดคูน้ำคันดินโดยรอบเป็น
 รูปสี่เหลี่ยม ได้แก่ ชุมชนเก่าที่มีปราสาทวัดพระพายหลวงเป็นศูนย์กลาง (ภาพที่ 4) และชุมชน
 เมืองเซียงที่มีวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ (ภาพที่ 5) เป็นศูนย์กลางของเมือง แต่อาศัยสำน้ายที่มี
 คดโค้งหักเป็นข้อคอกใช้เป็นคูเมืองธรรมชาติ คติความเชื่อในการสร้างศาสนสถานใจกลางเมือง
 ที่มีขอบเขตของชุมชนหรือของเมืองเพื่อสถาปนาจุดศูนย์กลางของสังคมเมือง โดยเฉพาะเมืองที่มี
 แฉกเป็นรูปสี่เหลี่ยมอันเป็นความนิยมในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรที่มีความเกี่ยวพันกับคติของ
 จักรวาลคล้ายคลึงกับราชธานีโครปุระและเมืองพระนครหลวงในอาณาจักรกัมพูชาที่ตั้งอยู่บน
 พื้นฐานความเชื่อของศาสนาฮินดู และคติความเชื่อพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อมุ่งหมายให้เป็น
 การจำลองเขาพระสุเมรุที่ถือเป็นศูนย์กลางของจักรวาลมาประดิษฐานบนโลกมนุษย์

ดังนั้น ชุมชนเมืองเซียงกับชุมชนโบราณวัดพระพายหลวงที่มีความสัมพันธ์กันด้วย
 คติความเชื่อของพุทธศาสนาเถรวาท ลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกัน ตลอดจน
 ความใกล้ชิดของผู้นำทั้งสองชุมชนเมือง จนเกิดเป็นระบบเมืองคู่เช่นเดียวกับเมืองสระหลวง-
 สองแคว เมืองนครชุม-กำแพงเพชร ที่มีพัฒนาการในรูปแบบเดียวกัน ผลการสำรวจทาง
 โบราณคดีและการแปลผลภาพถ่ายทางอากาศแสดงความสัมพันธ์ของกลุ่มเมืองในที่ราบ
 ลุ่มแม่น้ำใกล้เคียงกัน จนกระทั่งผู้นำเมืองที่เข้มแข็งและได้รับการยอมรับ สร้างศูนย์กลางของ
 การปกครองแทนที่แคว้นที่มีลักษณะเป็นนครรัฐและเสี่ยงต่อการถูกรุกรานของอาณาจักรที่เคยมี
 อำนาจ ตลอดจนการแข่งขันในการรวมกลุ่มเมืองที่กำลังเกิดขึ้นแพร่หลายในพุทธศตวรรษที่ 19
 เช่น การสร้างเมืองเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 1839 ให้เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนา และการ
 สร้างกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. 1893 ให้เป็นราชธานี ขณะที่เมืองสุโขทัยกำเนิดขึ้นตั้งแต่ปลาย
 พุทธศตวรรษที่ 18 และมีพัฒนาการควบคู่ไปกับเมืองศรีสัชนาลัยที่มีสถานะเป็นเมืองลูกหลวง
 โดยมีเมืองสุโขทัยเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรในเวลาต่อมา

สภาวะทางการเมือง : ก่อนกำเนิดอาณาจักรสุโขทัย

ดินแดนที่อยู่ในคาบสมุทรอินโดจีนภายหลังการล่มสลายของอาณาจักรทวารวดี กลุ่ม
 ผู้คนชาวสยามจำนวนมากกระจายอยู่ตามบ้านเมืองแคว้นต่าง ๆ ในดินแดนประเทศไทย
 ปัจจุบันท่ามกลางอาณาจักรใหญ่ที่มีอำนาจทั้งทางการทหาร และมีความเจริญรุ่งเรืองทาง
 วัฒนธรรมคืออาณาจักรพุกาม ซึ่งอยู่ทางตะวันตกและอาณาจักรกัมพูชาที่อยู่ทางตะวันออก

ขณะที่อาณาจักรพุกามสถาปนาขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ขยายดินแดนจากภาคเหนือของพม่า ปัจจุบันยึดครองดินแดนของอาณาจักรสุธรรมวดีของพวกมอญในภาคใต้ซึ่งนับถือพุทธศาสนามีศูนย์กลางอยู่ที่พะโค หรือหงสาวดี การขยายแสนยานุภาพของอาณาจักรพุกามแผ่กว้างไปยังดินแดนของพวกไทยใหญ่ แคว้นยะไข่ รวมทั้งยึดครองเมืองตาลีในแคว้นยูนนาน ในอดีตก่อนการรุกรานของอาณาจักรพุกามต่อบ้านเมืองแคว้นของชาวมอญที่อาณาจักรสุธรรมวดีมีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองในดินแดนสยามประเทศ ซึ่งตรงกับสมัยทวารวดีที่มีเมืองจำนวนมากตั้งอยู่บริเวณแม่น้ำหรือเส้นทางคมนาคมสำคัญ ๆ และมีวัฒนธรรมความเชื่อทางพุทธศาสนา

ขณะที่อาณาจักรกัมพูชาสถาปนาเมืองพระนครในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 15 ภายหลังจากขึ้นครองราชย์สมบัติของพระเจ้ายโสรวรมันที่ 1 ได้ทรงสร้างอาณาจักรกัมพูชาที่มีความเข้มแข็งรวบรวมบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นมีการสถาปนาความมั่นคงในพระราชอำนาจของสถาบันกษัตริย์ในลัทธิเทวราชา สร้างสมคิดปวิทยาการแผ่ขยายอาณาเขตกว้างไกลเข้ามาถึงดินแดนสยามประเทศในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 การค้นคว้าหลักฐานทางโบราณคดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยอาศัยภาพถ่ายทางอากาศ พบว่ามีเมืองจำนวนมากเป็นแบบแผนวัฒนธรรมเขมรมีทั้งเนินดินที่มีรูปร่างไม่สม่ำเสมอหลายแห่ง บางแห่งมีการก่อกำแพงด้วยอิฐ แต่ของที่พบในเนินดินเหล่านี้ดูเหมือนไม่มีแห่งใดที่จะเก่ากว่าวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร¹⁰ เป็นเครื่องยืนยันของการรับอารยธรรมเขมรในชุมชนแถบนี้ปรากฏว่ามีจำนวนชุมชนค่อนข้างหนาแน่นในเขตอีสานใต้บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับชุมชนในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรในภาคกลางที่สำคัญคือแคว้นละโว้ปุระที่ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำลพบุรี และมีหลายแห่งที่การตั้งชุมชนในลักษณะที่มีรูปทรงสม่ำเสมอประกอบด้วยคูน้ำคันดินล้อมรอบปะปนกับการตั้งชุมชนที่มีรูปทรงไม่สม่ำเสมอปราศจากคูน้ำคันดินเป็นหลักซึ่งบางแห่งพบว่ามีารซ้อนทับกัน เช่นชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดีกับชุมชนวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร

ดินแดนสยามประเทศในช่วงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15-17 ถูกขนาบด้วยอาณาจักรพุกามและอาณาจักรกัมพูชา ผู้คนชาวสยามที่มีหลักฐานศิลาจารึกของอาณาจักรจามปา กล่าวถึงว่าชาวสยามที่ถูกอุทิศเป็นข้าพระให้กับศาสนสถานในราวปี พ.ศ. 1590 นอกจากนี้ มีประติมากรรมภาพแกะสลักหินบนผนังระเบียงปราสาทนครวัดเป็นภาพกองทัพสยามมีจารึกเรียก "สยามกุก" เป็นทหารที่ถูกส่งไปร่วมกับทัพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ที่มาจากบ้านเมืองแคว้นต่าง ๆ ขณะที่จีนเรียกชนชาวสยามว่า "เสียน" จากหลักฐานทั้งหลายแสดงให้เห็นว่า

¹⁰ P.D.R. Williams Hunt, "เนินดินที่มีรูปไม่สม่ำเสมอทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยตามการสำรวจทางอากาศ" (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล), นิตยสารศิลปากร 8 (2497), 41-55.

ชาวสยามคงจะอาศัยอยู่ในดินแดนแถบสุโขทัย สุพรรณภูมิ เพชรบุรี หรือแม้แต่เมืองนครศรีธรรมราช¹¹ ภายหลังจากสวรรคตของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 เกิดเหตุการณ์แย่งชิงราชสมบัติกลายเป็นปัญหาการจลาจลภายในอาณาจักรกัมพูชา แคว้นละโว้ปุระศูนย์กลางวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรในลุ่มน้ำป่าสักดินแดนสยามประเทศได้แยกออกจากอำนาจของกษัตริย์แห่งอาณาจักรกัมพูชา ดังเช่นการส่งคณะทูตไปยังราชสำนักจีนในปี พ.ศ. 1693¹² ขณะที่แคว้นละโว้ปุระได้ขยายวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรไปยังภาคเหนือตอนล่างแถบลุ่มแม่น้ำยม

อาณาจักรกัมพูชามีความแข็งแกร่งขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ครองราชย์ในปี พ.ศ. 1724 ขณะเดียวกันก็ยังคงทำสงครามกับอาณาจักรจามปาซึ่งมีพรมแดนอยู่ติดกับอาณาจักรกัมพูชาทางด้านตะวันออก พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ผูกสัมพันธ์กับเจ้าผู้ครองบ้านเมืองแคว้นแคว้นในดินแดนสยามประเทศ เพื่อป้องกันสงครามสองด้าน และในปี พ.ศ. 1746 อาณาจักรกัมพูชาก็มีชัยชนะเหนืออาณาจักรจามปา ต่อจากนั้นก็แผ่อำนาจเข้ามาสู่สยามประเทศอีกครั้งหนึ่ง สันนิษฐานว่าได้ส่งพระราชโอรสผู้มีสร้อยนามว่า “ละโว้ทเยศ” มาปกครองละโว้ปุระ พร้อมทั้งส่งเสริมศติความเชื่อในการนับถือพุทธศาสนาหายาน เมืองละโว้ปุระเป็นศูนย์กลางในการเผยแผ่วัฒนธรรมร่วมแบบเขมรและใช้เป็นเมืองหน้าด่านในการป้องกันอาณาจักร เนื่องจากเจ้าผู้ครองนครบ้านเมืองแคว้นแคว้นในสยามประเทศมีความพยายามในการแยกไปปกครองตนเอง จนกระทั่งเมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สวรรคตในปี พ.ศ. 1761 เกิดการแย่งชิงอำนาจของผู้นำท้องถิ่น ดังเช่นในปี พ.ศ. 1792 ที่ชาวสยามสู้รบกับขอมสมภาคไชลญเพื่อครอบครองเมืองสุโขทัย อิทธิพลวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรและอำนาจทางการเมืองลดบทบาทความสำคัญลง

การรุกรานของกองทัพจีนภายใต้ราชวงศ์มองโกลตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18 ได้ขยายอำนาจรุกรานแคว้นต่าง ๆ จนสามารถมีอำนาจลงมายึดครองอาณาจักรไคเวียดในปี พ.ศ. 1801 เริ่มรุกรานอย่างต่อเนื่องเข้าอาณาจักรจามปา และอาณาจักรกัมพูชาในระหว่างปี พ.ศ. 1825-1828 แม้สงครามระหว่างกองทัพจีนกับอาณาจักรทั้งสองจะไม่สิ้นสุดลงด้วยชัยชนะอย่างเด็ดขาด แต่ทั้งสองอาณาจักรก็ยอมสงบศึกต่อจักรพรรดิฉินในปี พ.ศ. 1828 ขณะเดียวกันกองทัพจีนที่ยกลงมาโจมตีอาณาจักรพุกามในปี พ.ศ. 1830 อาณาจักรพุกามที่แตกแยกเป็นส่วน ๆ ยังติดตามมาด้วยปัญหาการจลาจลระหว่างชนเผ่าต่าง ๆ เช่น พวกมอญ ไทยใหญ่ และ

¹¹ ศรีศักร วัลลิโกดม, สยามประเทศ (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์เนต พรินติ้ง เซ็นเตอร์จำกัด, 2539), หน้า 213.

¹² หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย, ภูมิหลังทางปัญญารูปแบบศิลปกรรม (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, 2537), หน้า 21.

ชาวพม่าเดิม ผลกระทบจากสงครามทำให้เกิดช่องว่างของอำนาจในบริเวณดินแดนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและทางตอนเหนือ¹³ ได้แก่ บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง วัง ยม และน่าน อำนาจทางการเมืองจึงไปตกอยู่กับผู้ปกครองบ้านเมืองในท้องถิ่น¹⁴ โดยเฉพาะได้เกิดการรวมกลุ่มของชาวสยามเพื่อสร้างอาณาจักรของตนเอง

แคว้นเซลียง : ชุมชนก่อนกำเนิดเมืองศรีสัชชนาลัย

ชุมชนโบราณในบริเวณที่สูงเชิงเขาฟากตะวันตกของลุ่มแม่น้ำยมที่ไหลมาหักข้อศอก มีผู้คนเข้าไปอยู่เป็นสังคมเกษตรกรรม เป็นชุมชนที่เกิดขึ้นบนเส้นทางคมนาคมสามารถเดินทางต่อไป¹⁵ เมืองแพร่ เมืองพระยา เมืองเชียงแสนทางด้านเหนือ รวมทั้งสามารถติดต่อกับบ้านเมืองบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน และสามารถเดินทางติดต่อกับบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำน่านจนถึง แคลันล้านช้างในด้านตะวันออก แคว้นเซลียงเกิดขึ้นจากความสำคัญของการทำเลที่ตั้งของทางคมนาคมกับบ้านเมืองแคว้นอื่น ๆ ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 เอกสารพงศาวดารราชวงศ์ชองฉบับหอหลวงบันทึกไว้ในช่วง พ.ศ. 1503-1607 กล่าวถึงที่ตั้งแคว้นตามเหมยหลิว ซึ่งหมายถึงนครศรีธรรมราช ทิศตะวันออกเฉียงเหนือถึงหลอหุ (ละโว้) ระยะทาง 25 เฉิง ทิศเหนือถึงฉิงเหลียง (เซลียง) ระยะทาง 60 เฉิง¹⁶ แคว้นฉิงเหลียงที่ปรากฏชื่อในพงศาวดารราชวงศ์ชองเทียบเท่ากับทิศที่ตั้งและระยะทางแล้วคงจะหมายถึงแคว้นเซลียง ชุมชนโบราณที่เกิดขึ้นก่อนการสถาปนาอาณาจักรสุโขทัย ดำเนินสิงหนวัติกุมาร กล่าวถึงพระเจ้าพรหมขับไล่ขอมต่ำลงมาจากแดนโยนกในราวปี พ.ศ. 1500¹⁷ เมื่อถึงรัชสมัยพระเจ้าชัยศิริมีกองทัพของมอญและพวกไทยใหญ่มาโจมตีแคว้นโยนก ทำให้พระเจ้าชัยศิริต้องอพยพพาผู้คนหนีลงมาทางใต้ผ่านเขตแดนแคว้นฉิงเหลียง (เซลียง) พงศาวดารโยนกยังกล่าวถึงพระเจ้าชัยศิริ พักพลอยู่ใกล้เมืองร้างตรงฟากฝั่งเมืองกำแพงเพชร มีปะชาวกคนหนึ่งมาชี้ที่ให้ตั้งพระนครจึงให้ฝั่งหลักเมือง

¹³ ขจร สุขพานิช "ความเป็นมาของตัวอักษรไทย". ใน รวมการบรรยายเรื่องตัวอักษรไทย (พระนคร : อรุณสภา, 2512), หน้า 132.

¹⁴ สิ้นชัย กระบวนแสง, สุโขทัยศึกษา "ปัญหาการก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัย" (นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2537), หน้า 162.

¹⁵ สุจิตต์ วงษ์เทศ, สุโขทัยไม่ใช่ราชธานีแห่งแรกของไทย (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2526), หน้า 143.

¹⁶ จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2519), หน้า 104-105.

¹⁷ ตำนานสิงหนวัติกุมารฉบับสอบค้น (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2516), หน้า 52.

ตั้งพระนครล้อมระเนียดค่ายประตูหอครบบริบูรณ์ทั้งพระราชนิเวศน์มณฑลเกียรติสถานชื่อว่าเมืองไตรตรึงส์ ในปี พ.ศ. 1547 แสดงว่าพุทธศตวรรษที่ 16 ได้มีแคว้นเซลียงอยู่ก่อนแล้ว

การขยายตัวของชุมชนมาเป็นบ้านเมืองแคว้นแคว้น จากร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีในสมัยประวัติศาสตร์ พบโบราณวัตถุในสมัยทวารวดีจากแหล่งขุดค้น เช่น ภาชนะดินเผา ลูกปัด พระพุทธรูป รวมทั้งสิ่งของเครื่องใช้ หลักฐานส่วนมากจะเกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต แต่อาจจะถูกเคลื่อนย้ายมาจากแหล่งอื่นได้ ความเด่นชัดของวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรที่ก่อกำเนิดเมืองเซลียง โดยสถาปนาวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเป็นศูนย์กลางของชุมชนเมืองเซลียง (ภาพที่ 6) และปราสาทวัดเจ้าจันทร์ (ภาพที่ 7) ผังของเมืองเซลียงมีขนาดเล็กลักษณะเป็นรูปทรงไม่สม่ำเสมอไปตามลุ่มแม่น้ำยม (แผนผังที่ 1) ทิศเหนือมีแนวคันดินจากทิศตะวันตกไปจรดแม่น้ำยมด้านทิศตะวันออก ทิศใต้มีแนวคันดินและร่องรอยกำแพงหายไป ทิศตะวันออกมีแนวคันดินกำแพงศิลาแลงชัดเจนที่สุดขนานไปกับแม่น้ำยม ทิศตะวันตกมีแนวคันดินและร่องรอยแม่น้ำยมเซาะตลิ่งพัง จากร่องรอยหลักฐานของสภาพเมืองเซลียงในปัจจุบัน ที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของเมืองเซลียงกับแคว้นละโว้ตลอดจนบ้านเมืองแคว้นแคว้นใกล้เคียง เมื่อพิจารณาทำเลที่ตั้งเมืองเซลียงที่สามารถติดต่อกับเมืองแพร์ เมืองงาว เมืองเชียงแสน-พะเยา ทางทิศเหนือ ส่วนทางทิศใต้สามารถเดินทางติดต่อกับเมืองบางซัง เมืองบางพาน เมืองนครชุม เมืองพระบาง จนกระทั่งถึงเมืองละโว้ ส่วนทางทิศตะวันออกสามารถติดต่อกับเมืองทุ่งยั้ง เมืองตรอน เมืองหลวงพระบาง เมืองสองแคว เมืองนครไทย ตลอดจนบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำโขง และกลุ่มเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนทางทิศตะวันตกสามารถติดต่อกับเมืองฉอด เมืองเชียงทอง เมืองพุกาม และหัวเมืองมอญ การสถาปนาเมืองเซลียงบนความเหมาะสมของเส้นทางติดต่อคมนาคมดังกล่าว ได้ปรากฏขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ทำให้เมืองเซลียงเป็นชุมทางสำคัญในการแลกเปลี่ยนสินค้าและการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้า และมีผู้คนอพยพเคลื่อนย้ายเดินทางเข้ามาอยู่อาศัย ทำการผลิตสินค้าเกษตรกรรมตลอดจนประกอบอาชีพ

*คำว่า "เซลียง" ศ.ดร.ประเสริฐ ณ นคร เห็นว่าไม่ใช่ภาษาไทยอาจจะเป็นคำในตระกูลภาษามอญ-เขมร ตำนานทางภาคเหนือ คำว่า แซ่เลียง "แซ่" แปลว่าเมือง คำว่า "เซลียง" แปลว่า "เมืองเย็น" ดูแถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ฉบับพิเศษ ปีที่ 22 เดือนมกราคม 2532-ธันวาคม 2532 หน้า 94

**ปราสาทวัดเจ้าจันทร์ พุทธสถานมหายานถูกเปลี่ยนแปลงเป็นวัดในพุทธศาสนาตามคตินิยมแบบลังกา เพราะปรากฏการสร้างพระอัฐฐารศประดิษฐานภายในมณฑป ภายหลังจากเผยแพร่พุทธศาสนาแบบลังกา

ค้าขาย เป็นช่างฝีมือ เป็นต้น ทำให้เมืองเกิดการขยายตัวจากชุมชนขนาดเล็กกลายเป็นเมืองในเวลาต่อมา

ในส่วนของการเมืองการปกครองดำเนินความสัมพันธ์ในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรกับเมืองละโว้ และอาณาจักรกัมพูชา ทั้งในรูปแบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติด้วยการแต่งงานและการยอมรับคติความเชื่อแบบฮินดู-พราหมณ์ พุทธศาสนาเถรวาท จนกระทั่งสิ้นรัชกาลพ่อขุนศรีนาวนำถมจึงเกิดสงครามแย่งชิงอำนาจในหมู่ผู้นำท้องถิ่น ได้ส่งผลกระทบต่อการขยายบ้านเมืองและโครงสร้างอำนาจของผู้นำในราชวงศ์ใหม่คือ การสถาปนาราชวงศ์พระร่วงปกครองเมืองสุโขทัย ขณะที่เมืองเซลิยง¹⁷ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับชุมชนโบราณที่วัดพระพายหลวงเมืองสุโขทัยมานาน ชุมชนเมืองทั้งสองมีคติความเชื่อพุทธศาสนาเถรวาทเช่นเดียวกัน มีการสร้างศาสนสถานตามความนิยมของท้องถิ่น เมื่อราชวงศ์พระร่วงสถาปนาเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีเมืองเซลิยงก็มีผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงภายในกลุ่มอำนาจของผู้นำใหม่ การย้ายจากชุมชนโบราณที่วัดพระพายหลวงกับการย้ายจากชุมชนเมืองเซลิยงมีเหตุผลที่คล้ายคลึงกัน ขณะที่ดำเนินการสร้างเมืองศรีสัชนาลัยกล่าวถึง ฤๅษีสัชนาลัย และฤๅษีสัทธิมงคล สองพี่น้องขอให้ลูกหลานจำนวน 10 บ้านช่วยกันสร้างแปลงเมืองขึ้นและสั่งกำชับไว้ว่า “...ปู่สังเจ้าไว้ สุเจ้าจงเอาพนมเพลิงเข้าไว้ในเมือง เป็นที่สร้างพรต บุชาคุณท์ ผู้เฒ่าจะสั่งสอนจงทำตามคำ...”¹⁸ บารธรรมราชอาวุโสเป็นผู้ควบคุมการก่อสร้างเมืองในครั้งนั้น มีขนาดกว้าง 50 เส้น ยาว 100 เส้น กำแพงทำด้วยศิลาแลงหนา 8 ศอก สูง 4 วา สร้างเมืองเสร็จฤๅษีสัชนาลัยและฤๅษีสัทธิมงคลได้ประชุมสมณชีพราหมณ์และชาวบ้านเลือกผู้ปกครองเมืองแห่งใหม่ บารธรรมราชได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระมหารัชมราชาปกครองเมืองศรีสัชนาลัย พงศาวดารเหนือกล่าวถึงผู้ปกครองเมืองในยุคเริ่มแรก พระยาอภัยคามินีเจ้าเมืองหริภุญชัยนครสมสู่กับนางนาคจนมีพระราชโอรส ทรงพระนามว่า “เจ้าอรุณราชกุมาร” เมื่อพระราชโอรสเจริญวัย “...พระยาอภัยคามินีมาคิดแต่ในพระทัยว่า เมืองใดจะสมควรแก่ลูกแห่งกูนี้ จึงเห็นแต่เมืองสัชนาลัย ยิ่งแต่พระราชธิดาและราชบุตรหามิได้ และพระยาอภัยคามินีจึงเอาเจ้าอรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองสัชนาลัย ก็ได้นามชื่อพระยาว่า...”¹⁹ แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการการสร้างบ้านแปลงเมืองของชาวสยามที่มีผู้นำทางวัฒนธรรม สำเร็จขึ้นด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ของฤๅษีผู้มีฤทธิ์หรือนาคราชเป็นความพยายามที่จะสร้างวัฒนธรรมเฉพาะของตนเองขึ้นมา และความเชื่อได้กลายมาเป็นผู้นำที่มีบทบาทการขยาย

* เมืองเซลิยงหรือเมืองศรีสัชนาลัยในเวลาต่อมา เกิดจากการขยายพื้นที่สร้างเมืองใหม่ไปทางทางด้านเหนือ ถูกเรียกว่าศรีสัชนาลัยนับตั้งแต่ราชวงศ์พระร่วงได้สถาปนาอาณาจักรสุโขทัย

¹⁸ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา และพงศาวดารเหนือ เล่ม 2 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504) หน้า 321.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 328.

บ้านเมือง²⁰ เพื่อการรวบรวมผู้คนกันเป็นกลุ่ม ตั้งชุมชนเผยแพร่ความคิดความเชื่อ สร้างวัฒนธรรมกำเนิดสังคมเมืองจนมีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง

เมืองศรีสัชนาลัย

ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองเซียงห่างออกไปประมาณ 4 กิโลเมตร ศรีสัชนาลัยเกิดขึ้นจากการขยายของชุมชนเมืองเซียงเก่า การเลือกทำเลการสร้างเมืองขึ้นใหม่ สันนิษฐานว่าเริ่มในช่วงที่ราชวงศ์พระร่วงได้เข้ามาปกครองอาณาจักรสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัยเกิดขึ้นจากความจำเป็นหลายประการ ประการแรกที่ตั้งของชุมชนเมืองเซียงมีแม่น้ำยมหักโค้งและตลิ่งสูงกลายเป็นขอบคูของเมืองเซียงถึงสามด้านขณะที่ประชาชนเพิ่มมาก การเป็นชุมทางของเมืองที่มีผู้คนผ่านไปมายิ่งช่วยให้เศรษฐกิจขยายตัวแต่ขยายเมืองออกไปอีกไม่ได้ ประการที่สองเส้นทางน้ำกัดเซาะตลิ่งพังเสียหายในฤดูน้ำหลากในบางครั้งน้ำก็ท่วมพื้นที่ภายในเมืองเซียงเสียหายและเสียเปรียบในทางยุทธศาสตร์ ประการที่สามชุมชนเมืองเซียงเดิมเคยเป็นศูนย์กลางของคติความเชื่อเดิมคือพุทธศาสนาหายาน ขณะที่กระแสความนิยมพุทธศาสนาแบบลังกาแพร่หลายเป็นที่ยอมรับของประชาชน กษัตริย์ในราชวงศ์พระร่วงให้การสนับสนุนส่งเสริม เพื่อประโยชน์ในการอาศัยความร่วมมือของประชาชนในการสร้างอาณาจักรให้ขยายใหญ่ขึ้น การวางผังเมืองศรีสัชนาลัย จึงให้ความสำคัญต่อพัฒนาการของเมืองในระยะต่อ ๆ มา แม้ว่าจะไม่มีจุดมุ่งหมายเพื่อใช้เป็นราชธานี แต่ความสำคัญที่มีมาตั้งแต่เป็นแคว้นเซียงยังคงเป็นฐานที่มั่นทางเศรษฐกิจและสังคมที่ควบคุมเส้นทางคมนาคมไปยังเมืองต่าง ๆ และการแลกเปลี่ยนสินค้า

การสร้างเมืองใหม่บนริมฝั่งแม่น้ำยมใกล้กับแก่งหลวงที่เป็นแนวหินขวางแม่น้ำยม ผังของเมืองเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าแต่ละด้านไม่สม่ำเสมอ (แผนผังที่ 2) ด้านทิศเหนือกำแพงยาว 770 เมตร ด้านทิศใต้ยาว 780 เมตร ด้านทิศตะวันออกยาว 800 เมตร ด้านทิศตะวันตก 1,070 เมตร มีกำแพงเมืองล้อมรอบ 3 ชั้น ยกเว้นด้านทิศตะวันออกมีแต่กำแพงเมืองชั้นในชั้นเดียวเพราะอยู่ติดกับลำแม่น้ำยม²¹ กำแพงเมืองชั้นในทุกด้านสร้างด้วยศิลาแลง

²⁰ ธิดา สาระยา, "ผู้นำทางวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปลงเมือง" รัฐโบราณ ในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ (กรุงเทพฯ : ด่านสุทธาการพิมพ์, 2537), หน้า 41-42.

²¹ กรมศิลปากร, รายงานทางวิชาการเพื่อประกอบการพิจารณาจัดทำแผนแม่บทโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีสัชนาลัย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาพันธ์, 2533), หน้า 23.

กำแพงเมืองชั้นกลางและชั้นนอกเป็นกำแพงดิน ระหว่างกำแพงเมืองแต่ละชั้นจะมีคูน้ำล้อมรอบ (ภาพที่ 8) โดยเฉพาะในด้านตะวันตกมีคันศิลาแลงธรรมชาติคั่นอยู่ โดยมีลักษณะร่องรอยของการตัดศิลาแลงไปใช้ 2 ข้าง คงเหลือเป็นคันศิลาแลงอยู่ระหว่างกลาง สภาพของกำแพงในปัจจุบันอยู่ในสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ที่สุดทั้งสี่ด้าน (ภาพที่ 9) ส่วนกำแพงเมืองชั้นกลางมีลักษณะเป็นคันดินแนวยาวและขาดหายไปเป็นช่วง ๆ ในแต่ละด้าน กำแพงเมืองชั้นนอกลักษณะชั้นดินไม่ค่อยชัดเจน บางส่วนไม่สามารถหาแนวเชื่อมระหว่างกันในด้านเดียวกันหรือในแต่ละด้านได้ สืบเนื่องจากการถูกบุกรุกทำลาย ส่วนของประตูเมืองของกำแพงเมืองชั้นในด้านทิศเหนือมีประตูเตาหม้อ และประตูไชยพฤกษ์ซึ่งเป็นประตูเล็ก ๆ ตรงมุมกำแพงเมืองใกล้กับจุดต่อกำแพงด้านตะวันตก ด้านทิศใต้มีประตูคอนแหลม อยู่ตรงมุมกำแพงเมืองติดด้านกำแพงทิศตะวันออกใกล้ลำแม่น้ำยม ห่างจากประตูคอนแหลมไปทางทิศตะวันตกมีป้อมห้าเหลี่ยมสร้างด้วยศิลาแลงก่อสร้างต่อยื่นออกมาจากแนวกำแพงเมืองด้านนี้ ถัดจากป้อมห้าเหลี่ยมไปมีประตูรามณรงค์ซึ่งเป็นประตูเมืองที่มีป้อมปากประตูด้วย บริเวณรอบป้อมประตูเมืองจะมีคูน้ำขนาดใหญ่ล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง ปัจจุบันถูกเรียกว่า “สระทองกุลิ” สภาพของป้อมมีลักษณะเป็นกำแพงศิลาแลงอยู่บนคันดินถมสูงเป็นปราการสำคัญที่แข็งแกร่งของเมือง ด้านทิศตะวันตกมีประตูสะพานจันทร์และประตูชนะสงคราม โดยมีป้อมประตูเมืองอยู่ด้านด้านหน้าด้วย ช่องระหว่างแนวกำแพงชั้นในนี้จากประตูสะพานจันทร์ถึงประตูชนะสงคราม แนวกำแพงเมืองจะสร้างบนช่องเขาติดต่อกันระหว่างเขาสุวรรณคีรี ภายในเมืองและเขาแก้วซึ่งอยู่นอกกำแพงเมือง ด้านนี้เป็นด้านที่สำคัญมากในการป้องกันการโจมตีของข้าศึก

การสร้างเมืองศรีสัตนาแลย์ที่ให้ความสำคัญทางยุทธศาสตร์เป็นอย่างมาก ยังวางตำแหน่งเมืองสัมพันธ์กับคติความเชื่อในท้องถิ่น กำแพงเมืองได้โอบล้อมภูเขาสอดคล้องตำนานการสร้างเมือง และความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มคนในบ้านเมืองแคว้นใกล้เคียงที่มีการนับถือภูเขาเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติอันศักดิ์สิทธิ์²² ขณะเดียวกันกษัตริย์ผู้ปกครองอาณาจักรสุโขทัยต่อมาได้ให้การส่งเสริมพุทธศาสนาแบบลังกา พ่อขุนรามคำแหงได้ทรงสถาปนาพระมหาธาตุใจกลางเมืองศรีสัตนาแลย์ให้เป็นศูนย์กลางของชุมชนเมือง ขณะที่บนยอดเขาสองลูกภายในเมืองได้เปลี่ยนเป็นคติความเชื่อด้วยการสร้างวัดเขาพนมเพลิงและวัดเขาสุวรรณคีรี ตามความนิยมพุทธศาสนาแบบลังกา ชุมชนที่เป็นย่านอยู่อาศัยของชนชั้นปกครองคือบริเวณพระราชวังที่ประทับภายในเมืองศรีสัตนาแลย์ หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรคือบันทึกเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงของรัชกาลที่ 6 กล่าวว่า “...ยังมีที่สำคัญในเมืองนี้อยู่แห่งหนึ่ง คือวังซึ่งตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือแห่งวัดเจติยเจ็ดแถว ไปทางริมกำแพงเมืองด้านริมน้ำ ที่วังนี้

²² ธิดา สารระยา, เมืองประวัติศาสตร์ เมืองพิมาย เขาพระวิหาร เมืองอุบลเมืองศรีสัตนาแลย์ (กรุงเทพฯ : ด้านสุชาการพิมพ์, 2538), หน้า 249.

แบ่งเป็น 2 แปลง แปลงตะวันออกมีกำแพงและคูรอบ ที่ดินในรวมกำแพงนั้นโดยกว้าง 3 เส้น 15 วา โดยยาว 5 เส้น 5 วา ภายในที่นี้มีคลองซุดเข้าไปจากคูตัดที่เป็นแผ่นย่อม ๆ ยังคงมีเค้าของร่องสวนอยู่บ้าง กับมีแปลงกองเป็นค้ำท่งที่เหมือนเรือนอยู่ 2 หลัง เข้าใจว่าศิลาที่เห็นวางเป็นค้ำอยู่นั้นคงเป็นฐานสำหรับปลูกเรือนไปบนนั้นอีกทีหนึ่ง สันนิษฐานว่าคงจะเป็นพระมณฑปที่อยู่ของพระราชอาสน์...”²³ สภาพที่ปรากฏหลักฐานในปัจจุบัน พระราชวังตั้งอยู่ภายในกำแพงเมือง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของวัดสวนแก้วอุทยานน้อย โดยอยู่ก่อนไปทางทิศตะวันออกใกล้กับกำแพงเมืองชั้นในด้านที่ติดกับแม่น้ำยม พื้นที่บริเวณที่สันนิษฐานว่าเป็นพระราชวัง (แผนผังที่ 3) วางตำแหน่งไปตามแนวนานกับกำแพงเมืองด้านนี้ ลักษณะและสภาพเป็นพื้นที่ราบล้อมรอบด้วยคันดินและคูน้ำ แบ่งออกเป็น 3 ส่วน โดยมีคูน้ำแบ่งคันดินระหว่างพื้นที่แต่ละส่วน คูน้ำที่ไหลผ่านนั้นไหลมาจากคูน้ำภายในเมือง พื้นที่ส่วนหน้าที่คันดินล้อมรอบ 3 ด้าน ติดกับพื้นที่ส่วนกลางโดยมีคูน้ำกั้นอยู่ มีพื้นที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาว 165 เมตร กว้าง 67.50 เมตร มีคูน้ำและคันดินขนาดเล็ก ๆ เป็น 2 ส่วนเท่า ๆ กัน โดยมีคันดินคันกลาง และยังมีพบแนวการเรียงอิฐซึ่งก่อเป็นแนวยาว บางตอนเป็นหลุมคล้ายหลุมที่ปักด้วยเสาไม้ ระยะห่างหลุมแต่ละช่วง 3 เมตร สันนิษฐานว่าเป็นฐานของอาคาร นอกจากนี้ ยังพบแนวการก่อเรียงศิลาแลง ซึ่งเชื่อว่าเป็นคอสระพานที่ตัวสะพานสร้างด้วยไม้ต่อไปหาพื้นที่พระราชวังส่วนกลาง จากการสำรวจพบเศษภาชนะดินเผา และกระเบื้องมุงหลังคาตกกระจายอยู่ทั่วไป พื้นที่ส่วนกลางอยู่บริเวณด้านทิศตะวันออกของวัดสวนแก้ว อุทยานใหญ่มีคูน้ำล้อมรอบ 3 ด้าน และมีคันดินขนาดสองข้าง มีพื้นที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้าง 60 เมตร ยาว 150.70 เมตร จากการสำรวจพบบ่อน้ำก่อด้วยศิลาแลงรูปกลมเส้นผ่าศูนย์กลาง 1.50 เมตร พบเศษกระเบื้องมุงหลังคาดินเผา และเศษภาชนะตกกระจายอยู่ทั่วไป พื้นที่ส่วนหลังอยู่บริเวณด้านหลังของโบราณสถานที่ยังเรียกว่า “หลักเมือง” ลักษณะพื้นที่ส่วนหลังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้าง 82.50 เมตร ยาว 165.50 เมตร มีคันดินล้อมรอบโดยตลอด ขาดไปเพียงด้านข้างตอนหลัง มีสระน้ำซึ่งอยู่บริเวณเกือบด้านหลัง เป็นสระน้ำรูปทรงสี่เหลี่ยมก่อขอบด้วยศิลาแลง กว้าง 11 เมตร ยาว 15 เมตร มีเศษกระเบื้องมุงหลังคาดินเผา และเศษภาชนะกระจายโดยรอบ²⁴ จากสภาพหลักฐานทางโบราณคดีไม่พบร่องรอยศาสนสถาน หรือประติมากรรมที่เป็นลักษณะของรูปเคารพใด ๆ พื้นที่บริเวณนี้ยังอยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมภายในผังเมืองศรีสัชชนาลัย และใกล้พุทธสถานสำคัญคือ วัดช้างล้อม หรือวัดที่ประดิษฐานพระมหาธาตุใจกลางเมืองศรีสัชชนาลัยสามารถไปประกอบพิธีกรรมทางศาสนาได้โดยสะดวก เช่นเดียวกับวัดเจดีย์เจ็ดแถวซึ่งอยู่

²³ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เที่ยวเมืองพระร่วง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2526), หน้า 178.

²⁴ วิภารัตน์ ประดิษฐ์ศิริ, รายงานเบื้องต้นการขุดค้นพระราชวัง, โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีสัชชนาลัย (กรุงเทพฯ : กองโบราณคดี, 2528), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ถัดจากวัดช้างล้อมและอยู่ใกล้กับเขตพระราชวังมากที่สุดด้านทิศตะวันตก เป็นวัดที่ไม่มีภิกษุจำพรรษาเช่นเดียวกับวัดช้างล้อม วัดเจติยเจ็ดแถว (ภาพที่ 10) มีเจติยหลากหลายรูปแบบจำนวนมาก สันนิษฐานว่าจะบรรจุอัฐิพระบรมวงศานุวงศ์ เปรียบเสมือนกับสุสานหลวงใกล้กับพระราชวังที่ประทับ สามารถเสด็จมาบำเพ็ญพระราชกุศลได้ง่าย พื้นที่พระราชวังมีร่องรอยการจัดสัดส่วนของพื้นที่เป็นสัดส่วนเป็นระบบระเบียบไม่ปะปนกัน มีกำแพง คูน้ำ คันดิน เพื่อป้องกันรักษาความปลอดภัย ตัวอาคารที่ประทับส่วนใหญ่เป็นอาคารเครื่องไม้ จึงพบแต่ฐานรากอาคารในส่วนของที่หักขุ่นนางข้าราชการอยู่ในพื้นที่ส่วนหลังใกล้ที่ประทับ ประชาชนจะอยู่ภายนอกเขตกำแพงเมือง เมื่อเกิดศึกสงครามจึงจะกวาดต้อนประชาชนเข้ามาอยู่ภายในเขตกำแพงเมืองเพื่อใช้แรงงานในการป้องกันเมือง บริเวณใกล้กับวัดช้างล้อมมีโบราณสถานเป็นกลุ่มอาคาร 5 หลัง (แผนผังที่ 4) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของวัดช้างล้อมห่างออกมาประมาณ 25 เมตร ฐานอาคารก่อด้วยศิลาแลงมีหลายขนาด หลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง ซึ่งพังทลายลงมาหมด โบราณวัตถุสำคัญที่พบเช่น ฝาหีบสำริด ช้อนสำริด แหนบสำริด หินลับมีดขนาดเล็ก²⁵ ซึ่งเป็นเครื่องใช้ สันนิษฐานว่ากลุ่มอาคารเหล่านี้อาจเป็นที่อยู่ของผู้ดูแลศาสนสถานภายในเมือง ตลอดจนเป็นผู้ทำหน้าที่เตรียมสำหรับทำพิธีกรรมให้กับศาสนสถานต่าง ๆ ภายในชุมชนเมือง

การจัดระบบชลประทานในเมืองศรีสัชนาลัย

สภาพที่ตั้งของเมืองศรีสัชนาลัย มีสภาพพื้นที่เป็นที่ราบลาดเทมาจากเชิงเขา แม้ว่าด้านทิศตะวันออกของเมืองจะมีแม่น้ำยมเป็นแหล่งน้ำสำคัญ และถูกใช้เป็นคูเมืองควบคู่กันไปด้วย แต่ในฤดูแล้งน้ำในแม่น้ำยมจะแห้งจึงมีเพียงแนวหินธรรมชาติที่ขวางแม่น้ำยม เรียกว่าแก่งหลวง (ภาพที่ 11) เปรียบเสมือนฝายธรรมชาติที่เก็บกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง เนื่องจากพื้นที่ในการทำเกษตรกรรมขาดความอุดมสมบูรณ์ จึงแก้ปัญหาด้วยการจัดระบบชลประทานด้วยการสร้างคันดิน ขุดคลองระบายน้ำหรือคลองส่งน้ำ การขุดบ่อน้ำ เพื่อให้มีปริมาณน้ำเพียงพอกับพื้นที่ในการทำเกษตรกรรม และใช้สำหรับอุปโภคบริโภคภายในชุมชน

การสร้างคันดินเพื่อป้องกันน้ำฝนธรรมชาติที่ไหลจากเทือกเขาพระศรี และเทือกเขาพนมเพลิง ไม่ให้ป่าเข้ามาท่วมบ้านเรือนของประชาชนซึ่งอาศัยอยู่ภายนอกกำแพงเมืองศรีสัชนาลัย มีหลักฐานการสร้างคันดินถมที่เรียกว่า “กำแพงเมืองเซียง” เป็นคันดินถมขนาดกว้างและสูงประมาณ 5 เมตร ต่อดูออกจากกำแพงเมืองศรีสัชนาลัยไปทางทิศเหนือเข้าไปถึงบริเวณชุมชนท่าสักโลกบริเวณแหล่งเตาบ้านป่ายาง

²⁵ ชาติ สุธธินเตร, รายงานการขุดแต่งโบราณสถานเมืองศรีสัชนาลัย โบราณสถานภายในเมืองหมายเลข 13, โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีสัชนาลัย. (กรุงเทพฯ : กองโบราณคดี, 2530), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

ภายในบริเวณกำแพงเมืองศรีสัชนาลัย มีการขุดคลองจากประตูเตาหม้อเข้ามาเชื่อมต่อกับคูเมืองชั้นใน ส่วนที่ผ่านเข้ามาในเมืองนั้นขุดคลองเป็นแนวลงไปทางใต้ โดยเฉพาะพื้นที่เขตพระราชวังมีการขุดคลองเชื่อมต่อเป็นแปลง ๆ เชื่อมต่อกันตลอด คลองส่งน้ำนี้มีสาขาแยกไปตามวัดสำคัญต่าง ๆ ภายในเมืองสามารถใช้เส้นทางคมนาคมโดยใช้เรือเป็นยานพาหนะนอกเหนือจากการใช้ถนนเป็นหลัก การขุดคลองสายนี้ขึ้นมีประโยชน์สำคัญกับเจ้านายหรือชนชั้นปกครองที่อาศัยอยู่ภายในชุมชนเมืองศรีสัชนาลัย

นอกจากนี้ พบว่ามีการขุดสระน้ำและบ่อน้ำขึ้นภายในเมืองศรีสัชนาลัยหลายแห่ง อยู่ใกล้กับพุทธสถานและเขตพระราชวัง เฉพาะบ่อน้ำจากการสำรวจพบประมาณ 40 บ่อ มีบ่อน้ำกลมและบ่อน้ำรูปสี่เหลี่ยมกรวยบ่อด้วยศิลาแลง บ่อน้ำเหล่านี้ขุดลึกลงไปจนถึงระดับน้ำใต้ดินไหลออกมาเพียงพอกับการอุปโภคบริโภค ซึ่งต่างจากชุมชนเมืองสุโขทัยที่ต้องมีการขุดตระพังเป็นจำนวนมาก เพราะชุมชนเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ติดกับแม่น้ำยมสามารถใช้น้ำจากแก่งหลวงที่เป็นฝายธรรมชาติกลางแม่น้ำ ส่วนทางด้านทิศใต้มีคันดินถมและแนวศิลาแลงที่ต่อออกไปจรดกับลำแม่น้ำยมที่โค้งอ้อมแหลมบริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ (แผนผังที่ 2) คันดินถมและแนวศิลาแลงนี้บางตอนขาดหายไปเนื่องจากแม่น้ำยมกัดเซาะตลิ่งในช่วงฤดูน้ำหลาก

การขุดคลองระบายน้ำหรือคลองส่งน้ำ ปรากฏหลักฐานการขุดคลองขนาดเล็กลงนามกับคันดินทางด้านตะวันออกนั้น เพื่อใช้ประโยชน์ในการอุปโภคและบริโภค และสามารถใช้เป็นคลองระบายน้ำและส่งน้ำ ทางด้านทิศใต้ต่อออกมาจากคูเมืองมีสระที่เรียกว่า “สระทองกุลี” สำหรับรองรับน้ำที่ไหลบ่าลงมาจากเทือกเขาและมีคลองที่ถูกขุดขึ้นเพื่อระบายน้ำลงสู่แม่น้ำยมได้เมื่อมีปริมาณน้ำมาก ส่วนทางด้านทิศเหนือมีคลองส่งน้ำที่วกไปตามแนวคันดินจนถึงด้านตะวันตกผ่านเข้าไปในบริเวณชุมชนแหล่งเตาบ้านป่าย่างที่มีอุตสาหกรรมการทำสังคโลก

ลักษณะของชุมชนโบราณบริเวณเมืองสุโขทัย

การศึกษาประวัติศาสตร์ยุคแรก ๆ ก่อนสถาปนาศูนย์กลางของชุมชนเมืองและอาณาจักรสุโขทัยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 การจะเรียนรู้ถึงชุมชนแถบนี้ต้องพึงหลักฐานทางด้านโบราณคดีเป็นสำคัญ บริเวณที่เคยเป็นชุมชนที่เก่าแก่ที่สุดของเมืองสุโขทัย ได้แก่ ชุมชนในกลุ่มโบราณสถานวัดพระพายหลวง ศาลาผาแดง และวัดศรีสวย (ภาพที่ 12) เป็นการตั้งถิ่นฐานตาม เส้นทางคมนาคมในช่วงเริ่มต้นแล้วจึงเปลี่ยนเป็นการตั้งถิ่นฐานที่มีการวางแผนไว้ล่วงหน้า ด้วยการวางผังเมืองมีการแบ่งพื้นที่ออกเป็นส่วน ๆ เมื่อชุมชนโบราณเมืองสุโขทัยกลายเป็นศูนย์กลางของอาณาจักร จากการตรวจสอบภาพถ่ายทางอากาศพบว่าบริเวณชุมชนวัดพระพายหลวงมีลักษณะเป็นคูน้ำคันดินรูปสี่เหลี่ยมล้อมรอบบริเวณวัด (แผนผังที่ 5) พื้นที่

ของชุมชนโบราณแห่งนี้อยู่ใกล้กับแม่น้ำลำพันมากที่สุดเพื่อความสะดวกในการคมนาคมทั้งการ
ใช้เส้นทางลำน้ำ และการใช้เส้นทางบก

การเลือกพื้นที่เมืองสุโขทัยให้เป็นศูนย์กลางของการปกครองชุมชนและใช้เป็นแหล่ง
ที่อยู่อาศัย จำเป็นต้องแก้ปัญหาการใช้น้ำด้วยการกักเก็บน้ำ เพื่อวัตถุประสงค์สำคัญเพื่อใช้ใน
การอุปโภคบริโภคภายในชุมชนเมือง และเก็บน้ำไว้ใช้เพื่อการเกษตรกรรมที่ถูกจัดแยกให้
กระจายออกไปตั้งอยู่โดยล้อมรอบต่างหาก ประสพการณ์ที่ผู้วางผังเมืองและระบบชลประทาน
เกิดจากการเรียนรู้ การจัดวางผังในพื้นที่ของชุมชนวัดพระพายหลวง (แผนผังที่ 6) ลักษณะ
การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของชุมชนที่มีขนาดใหญ่มีผู้อยู่อาศัยหนาแน่น โดยมีศาสนสถานอัน
เกี่ยวเนื่องกับคติความเชื่อพุทธศาสนาแบบมหายานที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร
ตั้งอยู่ในศูนย์กลางของชุมชนและมีการขุดสระน้ำ หรือ “บาราย” ในพื้นที่ตั้งของชุมชนสำหรับ
สนองความต้องการในด้านความเชื่อทางศาสนาและผู้คนในชุมชนรู้จักใช้และรู้จักรักษาสระน้ำ
เพื่อการอุปโภคบริโภค การตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่ได้รับอิทธิพลจากคติความเชื่อและรูปแบบ
แผนผังการสร้างเมืองยโสธรปุระ และเมืองพระนครหลวงในอาณาจักรกัมพูชา²⁶ บนพื้นฐาน
ความเกี่ยวพันของคติเทวราชาที่ใช้ในการปกครองที่ผสมผสานเอาศาสนาพราหมณ์กับ
พุทธศาสนา มหายานที่สร้างปราสาทวัดพระพายหลวงให้กลายเป็นศูนย์กลางของจักรวาลและ
ชุมชนเมืองในยุคเริ่มแรกเพื่อประดิษฐานพระรัตนตรัยมหายานที่ปราสาทสามองค์คือ ปรากฏ
องค์กลางมีพระพุทธรูปขนาดปรก ปรากฏองค์ด้านขวามีพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ปรากฏองค์
ด้านซ้ายมีนางปรัชญาปารมิตาหรือนางปัญญาวารมี²⁷ พุทธสถานมหายานเป็นสถานที่
ประกอบพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์พร้อมกับการขุดสระน้ำหรือ “บาราย” เพื่อใช้เป็นสัญลักษณ์ของนที
สิทันดรที่รายล้อมเขาพระสุเมรุตามคติจักรวาลเพื่อนำน้ำไปใช้ประกอบพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ตลอด
จนสามารถนำน้ำไปใช้เพื่อการอุปโภคบริโภคและการประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรมของ
ประชาชนในอาณาจักรโดยอาศัยระบบการชลประทานเข้ามาช่วยในการแจกจ่ายน้ำไปตามที่
ต่างๆ²⁸ จากประสพการณ์ที่เกิดจากภาวะน้ำท่วมบริเวณริมฝั่งแม่น้ำยมอย่างกระทันหัน ทำให้
เกิดการเลือกชุมชนบริเวณวัดพระพายหลวงเลือกตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำสายหลักมาสู่การสร้าง
เมืองในที่เนินสูงใกล้เส้นทางน้ำเล็กๆ เชิงลาดเขาประทักษิณที่ค่อนข้างเหนียวใกล้กับแนวสันริมน้ำ
แม่น้ำลำพัน ที่ตั้งของชุมชนมีขนาดไม่ใหญ่โตมากนัก สภาพพื้นที่โดยรอบด้วยการขุดสระเป็น
คูน้ำเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าเป็นคูน้ำล้อมรอบ 2 ชั้น คูน้ำชั้นนอกเป็นคูน้ำขนาดใหญ่เรียกว่า

²⁶ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย: ภูมิหลังทาง
บัญญัติรูปแบบศิลปกรรม, หน้า 32

²⁷ หม่อมเจ้าสุภัททดิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : อมรินทร์
พรินติ้ง กรุ๊ป, 2534), หน้า 19.

²⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน แลหลักฐานโบราณคดี พลิกโฉมหน้า
ประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ : พิมพ์พรินติ้ง เซนเตอร์, 2538), หน้า 159-160.

แม่น้ำโจน ความกว้างของคูน้ำประมาณ 40-60 เมตร โดยล้อมรอบพื้นที่เป็นรูปสี่เหลี่ยม²⁹ ซึ่งแต่ละด้านกว้างประมาณหนึ่งกิโลเมตรเศษ คูชั้นในเป็นแนวคูน้ำขนาดเล็กอยู่ภายใน ถูกขุดเป็นแนวอยู่ด้านทิศเหนือ ใต้ และตะวันตก อ้อมกลุ่มโบราณสถานขนาดใหญ่ที่มีสภาพเป็นเกาะบนพื้นที่ 187.5 ไร่ ทางด้านตะวันออกของคูแม่โจนมีร่องรอยของการขุดดินพูนและถมเป็นคันรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้างประมาณ 30 เมตร ลักษณะคันดินเหมาะสำหรับเก็บเอาน้ำไว้ใช้ในการเพาะปลูก³⁰ ภายในเกาะชุมชนวัดพระพายหลวงมีตะพังขนาดเล็กอยู่รายรอบเป็นระยะ ๆ น้ำที่เข้ามาในชุมชนซึ่งเป็นพื้นที่หลักทางเศรษฐกิจของชุมชนเกิดจากเทือกเขาประทักษิ์ เขากวดขวาง เขาไซม่วงกล้วย เขาสะพานหิน และเขาเจดีย์งาม แหล่งน้ำสาธารไหลลาดลงจากเขาเข้าสู่ชุมชนวัดพระพายหลวงทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือและมุมทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองด้วยการทำเหมืองฝายเพื่อป้องกันน้ำท่วมชุมชนและการทำเหมืองฝายเพื่อการกักเก็บน้ำไว้ใช้ในพื้นที่เกษตรกรรม เนื่องจากพื้นที่ลาดชันจากเทือกเขาการชลประทานแบบเหมืองช่วยชลลดความเร็วของน้ำมิให้กระแสน้ำป่าเข้าทำลายเมือง หรือเกิดภาวะน้ำท่วมฉับพลัน คันดินบังค้ำน้ำทำเป็นรูปตัวแอลขนาดยาว 1.2 กิโลเมตร กว้างประมาณ 8-10 เมตร สูง 3-4 เมตร มีคันดินตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดศรีชุม ที่ตั้งชุมชนซึ่งมีคูน้ำล้อมรอบจะรับน้ำจากฝายเป็นคูรับน้ำเพื่อระบายลงคลองซอยจำนวนมากไปสู่แม่น้ำลำพัน คันดินทางด้านตะวันออกของชุมชนวัดพระพายหลวงมีร่องรอยทำเป็นฝายด้วยการขุดเป็นลำเหมืองส่งน้ำจากแม่น้ำลำพันเข้ามาใช้ในพื้นที่เกษตรกรรมด้วยการทำนาคันดินที่โอบล้อมเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ ปัจจุบันถูกเรียกว่า “หนองเปิดน้ำ” ดังจะเห็นได้วาระบบการชลประทานของชุมชนเริ่มแรกเป็นระบบชลประทานแบบเหมืองฝาย³¹ เมื่อชุมชนวัดพระพายหลวงขยายใหญ่ขึ้นเนื่องจากการเพิ่มของประชากรทำให้พื้นที่ที่มีความคับแคบเพราะพื้นที่ถูกขนาบด้วยลำห้วย 2 สาย ที่ไหลผ่านคูเมืองทั้ง 2 ด้าน และปริมาณน้ำก็ไม่เพียงพอต่อการอุปโภคบริโภคของประชากร รวมทั้งการขยายตัวของชุมชน ดังนั้น การย้ายชุมชนเมืองจึงเกิดขึ้นตั้งแต่ราชวงศ์พระร่วงได้เข้าปกครองเมืองและสถาปนาอาณาจักรสุโขทัย

²⁹ กรมศิลปากร, ทำเนียบโบราณสถานอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หัตถศิลป์, 2531), หน้า 126.

³⁰ โครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย. รายงานความก้าวหน้าการดำเนินงานการศึกษาวิจัย อนุรักษ์และพัฒนาวัดพระพายหลวง (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนต, 2529), หน้า 13.

³¹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภาพ มานะรังสรรค์, บรรณาธิการ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ. 2484 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 207.

เมืองสุโขทัย

สภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองสุโขทัยเลือกตั้งเป็นเมืองในแหล่งชุมชนอยู่บนที่ลาดเชิงเขา ไกลจากแม่น้ำยมไปทางตะวันตกประมาณ 12 กิโลเมตร (แผนที่หมายเลข 4) แต่มีแม่น้ำสายเล็ก 2 สายคือ แม่น้ำลำพัน แม่น้ำโจนไหลผ่านตัวเมืองไปเชื่อมต่อกับแม่น้ำยมได้ แม้ว่าโดยสภาพพื้นดินอันเป็นโครงสร้างทางธรณีวิทยาทำให้พื้นที่มีความชันของความสูงพอดีกับขอบอ่างที่เป็นที่ลุ่มแบบที่ราบรูปพัดเชิงเขา พื้นดินก็ไม่อุ้มน้ำทำให้ขาดความอุดมสมบูรณ์ หากมาตั้งเมืองใกล้กับลำแม่น้ำยมก็จะพบกับสภาพเป็นที่ลุ่มต่ำมีน้ำหลากท่วมสูงในฤดูน้ำหลาก เป็นอ่างมีน้ำท่วมขัง³² ศิลาจารึกหลักที่ 1 เรียกพื้นที่นี้ว่า “ทะเลหลวง” การเลือกทำเลตั้งเมืองสุโขทัยจึงมีการวางแผนในการกำหนดพื้นที่จากเนินสูงยื่นมาจากเชิงเขาทางทิศตะวันตกและทิศใต้ กำหนดให้ทิศเหนือและทิศตะวันออกของเมืองเป็นพื้นที่ราบลุ่มใช้เพาะปลูกเพื่อการเกษตรกรรมให้กับชุมชนอยู่อาศัย เพราะความอุดมสมบูรณ์ของดินที่เกิดจากการทับถมดินตะกอน บางตอนมีลักษณะเป็นหนอง บึง บริเวณทางทิศใต้ที่ราบลุ่มต่ำก็จะมีน้ำท่วมขัง เช่นเดียวกัน จำเป็นต้องสร้างทำนบ³³ และรกรางกันให้ไหลเข้าคลองเสาหอ เนื่องจากปริมาณน้ำจะไหลหลากมาจากเทือกเขาหลวงมากทำให้เกิดการชะหน้าดิน ทำให้ดินบริเวณโดยรอบของเมืองสุโขทัยสูญเสียหน้าดินซึ่งเป็นดินที่อุดมสมบูรณ์ พื้นที่ราบต่ำที่เคยเป็นชุมชนในสมัยสุโขทัยจะมีลักษณะต่ำกว่าสภาพในปัจจุบันจากหลักฐานที่ได้จากภาพถ่ายทางอากาศยังพบบริเวณที่เป็นลานตะพักกลุ่มน้ำ ซึ่งเป็นที่ราบน้ำท่วมถึงในอดีตจนกระทั่งปัจจุบัน³⁴ ด้วยปัจจัยของสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์และสภาพของธรณีสัณฐานของเมืองสุโขทัยไม่สามารถทำเกษตรกรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะการปลูกข้าว จำเป็นต้องมีการจัดการระบบชลประทานให้เหมาะสมและมีประสิทธิภาพ การขยายตัวของชุมชนเมืองสุโขทัยจึงเกิดการกำหนดการใช้ที่ดินควบคู่กับการจัดเขตชลประทานและการขยายตัวของพุทธสถานที่แสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของชุมชนเมืองสุโขทัย โดยเฉพาะด้านตะวันตกของกำแพงเมืองไปจรดถึงแนวเทือกเขาประตักษ์ที่ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์และเป็นแหล่งต้นน้ำสำคัญของเมือง อาณาเขตของป่าคงจะมีพื้นที่กว้างขวางใกล้กับแนวกำแพงเมืองสุโขทัยด้านตะวันตกเนื่องจากชุมชนด้านนี้เป็นวัดของ

³² พรพวรรณ เลหาศิรินาถ, “ความสัมพันธ์ระหว่างมอญ พม่า กับสุโขทัย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2519), หน้า 142-143.

³³ มะลิ โดกสันเทียะ, “การชลประทานของเมืองสุโขทัย” ใน คำบรรยายสัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย พ.ศ. 2503 (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, 2507), หน้า 274-275.

³⁴ กรมพัฒนาที่ดิน, กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, แผนการใช้ที่ดินจังหวัดสุโขทัย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2525), หน้า 1.

พระสงฆ์ฝ่ายอริยวาทีย์ พบหลักฐานประเภทโบราณสถาน โบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องกับศาสนาเป็นจำนวนมาก

การวางผังเมืองสุโขทัยจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และสถาปัตยกรรมที่ปรากฏ เกิดจากการผสมผสานของคติความเชื่อทางศาสนาเข้ากับเทคโนโลยีในการก่อสร้างที่เคยมีมาแล้วของอารยธรรมดั้งเดิมในดินแดนสยามประเทศ เมืองสุโขทัยจึงเป็นเมืองที่มีการวางแผนกำหนดพื้นที่วัด ชุมชน และบริเวณสำหรับทำเกษตรกรรม หรือทำอุตสาหกรรม แบบแผนที่มีอิทธิพลต่อช่างชาวเมืองสุโขทัยในการวางผังเมือง คือการกำหนดตำแหน่งศาสนสถาน พระราชวัง และสถานที่สำคัญได้ถือคติความเชื่อการสร้างเมืองวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร และคติความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบลังกา โดยกำหนดให้วัดมหาธาตุเป็นศาสนสถานที่เป็นศูนย์กลางของเมืองสุโขทัย มีความสำคัญประดุจดังเขาพระสุเมรุอันเป็นแกนกลางของโลกและจักรวาล โอบล้อมด้วยกำแพงเมืองที่เป็นคันดินถมสูงมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า “รอบเมืองสุโขทัยนี้ ตรีบูรได้สามพันสี่ร้อยวา”³⁵ สภาพของกำแพงเมืองปัจจุบันเป็นคันดินถมสูงประมาณ 5 เมตร (ภาพที่ 13) มีคูน้ำขนาดประมาณ 10 เมตรคั่นอยู่ ตรีบูรหรือกำแพงเมืองที่มีสามชั้น อาจจะเป็นความหมายในเชิงสัญลักษณ์ของเมืองอันศักดิ์สิทธิ์ดังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ประทับของพระอินทร์³⁶ คติความเชื่อของกำแพงเมืองสามชั้น หรือตรีบูร ที่มีความเกี่ยวโยงสัมพันธ์กับการกำหนดให้มีพุทธสถานโดยย่อรูปให้กำแพงวัดมีคูน้ำล้อมรอบ มีพระมหาธาตุเป็นศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์ของเมือง เช่นเดียวกับที่พระอินทร์สร้างพระเจดีย์จุฬามณี บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า ขนาดของเมืองสุโขทัย 1,400 × 1,810 เมตร มีพื้นที่ภายในเมือง 1,800 ไร่ กำแพงเมืองนอกจากมีประโยชน์สำคัญในการป้องกันข้าศึก ยังใช้ประโยชน์ในระบบชลประทานจากคูน้ำรอบกำแพงเมืองในการเก็บกักน้ำและระบายน้ำเข้าสู่ชุมชนภายในเมืองที่มีการขุดคูน้ำรอบวัด หรือสระน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “ตระพัง” (ภาพที่ 14) การส่งน้ำโดยอาศัยท่อดินเผาที่ฝังไว้ใต้พื้นดินนำน้ำเข้าไปใช้ในที่ต่าง ๆ ของเมือง หากพิจารณาที่ตั้งเมืองสุโขทัยถือว่าไม่มีความเหมาะสม³⁷ เนื่องจากอยู่ห่างไกลจากแม่น้ำสายใหญ่คือแม่น้ำยม ฤดูแล้งจึงเกิดปัญหาความแห้งแล้งขาดความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ การแก้ไขด้วยการควบคุมการใช้น้ำที่ได้รับจากธรรมชาติในฤดูฝนคือการเก็บกักน้ำจากเทือกเขาประตักษ์ที่อยู่ด้านตะวันตกของเมือง สภาพพื้นที่ที่ลาดจากตะวันตกไปด้านตะวันออกที่กำแพง

³⁵ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 12.

³⁶ สุจิตต์ วงศ์เทศ, สุโขทัยไม่ใช่ราชธานีแห่งแรกของไทย, หน้า 126-127.

* ตรีบูร ถูกตีความหมายว่าเป็นกำแพงเมืองสามชั้นแต่หลักฐานทางโบราณคดีในสมัยพ่อขุนรามคำแหง พบว่ามีชั้นในสุดชั้นเดียว สันนิษฐานว่ากำแพงชั้นอื่นถูกสร้างขึ้นภายหลัง

³⁷ ทิวา ศุภจรรยา, “ถนนพระร่วงหรือคลองชลประทานสมัยสุโขทัย” ใน ความย้อนก่อนของประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์, 2539), หน้า 318.

ทั้งสี่ด้านมีคูเมืองที่ขุดขึ้นเพื่อรับน้ำ คูเมืองลักษณะรูปทรงเป็นคูน้ำมีสามชั้นคั่นระหว่างกำแพง เมืองสุโขทัยมีประตูเข้าออกสี่ประตู ในแต่ละประตูยังมีซากป้อมอยู่ข้างหน้า

การจัดระบบชลประทานในเมืองสุโขทัย

เนื่องจากที่ตั้งของเมืองสุโขทัยอยู่บนที่ราบเชิงเขา มีสภาพลาดเทจากด้านตะวันตกมายังด้านตะวันออก หากไม่มีการจัดระบบชลประทานให้มีประสิทธิภาพ น้ำจะไหลผ่านไปหมด และอาจนำความเสียหายมาสู่พื้นที่ภายในชุมชนเมือง การวางผังเมืองสุโขทัยทั้งหมดให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันท่ามกลางสภาพภูมิประเทศที่แห้งแล้ง ชาวเมืองสุโขทัยต้องจัดระบบการเก็บน้ำ การระบายน้ำ การรักษาน้ำเพื่อสร้างความชุ่มชื้นให้กับพื้นที่เกษตรกรรม³⁸ ดังนั้น การจัดระบบชลประทานให้สัมพันธ์กับวิถีชีวิตเป็นความจำเป็นสูงสุดของชุมชนเมืองสุโขทัย ด้วยการสร้างเขื่อน ฝาย และคันดินเพื่อกักเก็บน้ำ สามารถนำน้ำไปสู่พื้นที่เกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาซึ่งส่วนใหญ่ทำในพื้นที่รูปพัด และพื้นที่ปลูกข้าวอาจขยายไปถึงบริเวณลุ่มน้ำใกล้เคียงโดยพียงน้ำที่เอ่อล้นเข้ามาในที่นา การทำเหมืองฝายควบคุมน้ำให้รวมตัวในบริเวณหุบเขาในพื้นที่สูงโดยใช้คันดินชักน้ำจากที่สูงให้ไหลลงมาตามทางน้ำหรือร่องน้ำเข้ามาเก็บไว้ตามคูน้ำของวัดและตระพังต่าง ๆ ทั้งภายในเขตเมืองและนอกเขตเมือง

ลักษณะแหล่งน้ำของเมืองสุโขทัยต้องพึ่งพาธรรมชาติและสภาพแวดล้อมที่ตั้งของชุมชนเมือง แหล่งน้ำบนผิวดินที่เกิดจากธรรมชาติที่เรียกว่า “โชก” หมายถึงแหล่งน้ำบนภูเขา การแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำจึงเกิดการสร้างสรรค์ (ภาพที่ 15) ทำเป็นทำนบกั้นน้ำที่ไหลมาจากโชกต่าง ๆ ได้แก่ โชกพระร่วงลงพระขรรค์ โชกเรือตามอญ โชกน้ำดินชะนาง โชกอ้ายก่าย โชกพม่า เป็นต้น ทำนบกั้นดังกล่าวสามารถเก็บกักน้ำได้ถึง 100,000 ลูกบาศก์เมตร มีพื้นที่รับน้ำวัดได้ประมาณ 10 ตารางกิโลเมตร³⁹ นอกจากนี้ ยังมีทำนบขนาดเล็กอีกหลายแห่งในพื้นที่อรัญญิกและกระจายรับน้ำตามแนวเทือกเขาประตักษ์

* ศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึง “เมืองสุโขทัยมีสี่ปากประตูหลวง “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง เที้ยวเมืองพระร่วง เรียกชื่อประตูทางด้านทิศเหนือว่า “ประตูศาลหลวง” ทางด้านทิศใต้ “ประตูมะโม” ทางด้านทิศตะวันออก” ประตูกำแพงหัก” และทางด้านตะวันตก” ประตูอ้อ”

³⁸ วันชัย ดันดิวิทยาพิทักษ์, “พุกามดินแดนแห่งเจดีย์ห้าพันองค์” คำสัมภาษณ์ ศรัศิกกร วัลลิโภคม “นิตยสารสารคดี” 9 (มกราคม 2537) : 99.

** สรีดภงส์ เป็นคำในภาษาสันสกฤต “สรี” หมายถึง แม่ น้ำ ส่วนคำว่า “ภงส์” หมายถึงคลื่น ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ แปลความว่า ทำนบ

³⁹ ช่าง เปรมปรีย์และมนตรี จิตุหะศรี, น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค และน้ำเพื่อเกษตร, รายงานทางวิชาการเอกสารโรเนียว, หน้า 10-16.

การขุดคูน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการเก็บกักน้ำมีทั้งการขุดคูขนาดใหญ่ เช่น คูเมือง 3 ชั้น เพื่อใช้ป้องกันเมืองและรองรับน้ำที่ไหลระบายมาจากสรีดภงส์ตามคลองเสาทอ และแหล่งน้ำที่เชิงเขาพระบาทน้อยจะไหลลงสู่คูเมืองชั้นนอกแล้วต่อไปยังคูเมืองชั้นกลางจนถึงคูเมืองชั้นในสุด ต่อจากนั้นจะไหลสู่ตระพังที่ถูกขุดขึ้นเป็นจำนวนมาก ภายในชุมชนเมืองสุโขทัย ปริมาณน้ำที่มีจำนวนมากเกินความต้องการจะถูกระบายลงสู่แม่น้ำลำพัน ส่วนการขุดคูขนาดเล็กนิยมขุดรอบวัดต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก คูน้ำล้อมรอบวัดจะเป็นแหล่งน้ำสำหรับอุปโภค บริโภคและสร้างความชุ่มชื้นอุดมสมบูรณ์ให้กับพื้นที่ของวัด มีการต่อท่อน้ำหรือขุดคูส่งน้ำที่มาจากภายนอกอันเป็นแหล่งระบบชลประทานขนาดใหญ่ เช่น วัดมหาธาตุ วัดพระพายหลวง วัดช้างล้อม วัดตระพังทองกลาง เป็นต้น

การขุดตระพัง หรือการขุดบ่อน้ำเพื่อใช้เก็บน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค จำนวนตระพังในชุมชนเมืองสุโขทัยมีมากถึง 424 แห่ง มีทั้งตระพังขนาดเล็กและขนาดใหญ่ที่มีความสัมพันธ์กับบ้านเรือนที่อยู่อาศัย และศาสนสถาน ตลอดจนการประกอบอาชีพเกษตรกรรม.

การสถาปนาเมืองสุโขทัยเป็นราชธานี

พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์พระร่วง เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระปรีชาสามารถยิ่งพระองค์หนึ่งของผู้นำชาวสยามในขณะนั้น พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงขยายการสร้างชุมชนเมืองด้วยการสถาปนาเมืองสุโขทัยให้เป็นราชธานีอย่างมีระเบียบแบบแผน และมีประสิทธิภาพในการปกครอง

เริ่มต้นเมื่อพ่อขุนศรีอินทราทิตย์มีพระนามเดิมว่า พ่อขุนบางกลางหาว ได้ร่วมกับพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด ทำการรบกับขอมสบาดโขลญลำพง⁴⁰ ที่ก่อกองกำลังในเมืองสุโขทัย มีชัยชนะทำให้ขอมสบาดโขลญลำพงหลบหนีไปทางช่องเขาขาด ในราวปี พ.ศ. 1792 พ่อขุนผาเมืองจึงสถาปนาพ่อขุนบางกลางหาวด้วยการมอบบรรดาศักดิ์ “ศรีอินทราธิบดีนทราทิตย์กมรเตงอัญ” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของกษัตริย์ตามคติขอมโบราณ⁴¹ ซึ่งเคยได้รับการอภิเษกมาจาก

⁴⁰ ธิดา สาระยา, ศรีสุชนาลัย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538), หน้า 332.

* เจ้าเมืองศรีโสธรปุระ หรือนครธม ได้เคยพระราชทานพระขรรค์ชัยศรี พระราชธิดา นามสุขรมาหาเทวี และบรรดาศักดิ์ ศรีอินทราธิบดีนทราทิตย์กมรเตงอัญ

⁴¹ ประเสริฐ ณ นคร, “กษัตริย์และอาณาจักรสุโขทัย” นิตยสารศิลปากร (พฤศจิกายน-มิถุนายน 2532) : 42.

เจ้าฟ้าเจ้าเมืองศรีโสธรปุระ¹ และพระขรรค์ชัยศรี การยอมรับการสถาปนาเป็นพ่อขุนศรีอินทรา-
ทิตย์ครองเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย จึงมิใช่การปฏิเสชวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรในยุคแรกของการ
การสถาปนาเมืองสุโขทัยให้เป็นราชธานี การกำหนดพื้นที่เมืองสุโขทัย² พ่อขุนศรีอินทราทิตย์
ได้วางรากฐานการพัฒนาเมืองต่อเนื่องมาจากสมัยของพ่อขุนศรีนาวนำถุม ที่ต้องการย้ายจาก
ชุมชนวัดพระพายหลวงลงมาทางทิศใต้ของชุมชนเมืองเดิมซึ่งเคยเจริญรุ่งเรืองในช่วงที่
วัฒนธรรมร่วมแบบเขมรเคยใช้เป็นศูนย์กลางของชุมชนเมือง การสถาปนาเมืองสุโขทัยเป็นราช
ธานีได้กำหนดให้วัดมหาธาตุเป็นศูนย์กลางของชุมชนเมืองแห่งใหม่ (ภาพที่ 16) เช่นเดียวกัน
กับการย้ายชุมชนเมืองเซลิยงไปสร้างเมืองศรีสัชนาลัยได้กระทำต่อเนื่องโดยยึดแบบแผนเดียว
กันด้วยการสร้างวัดมหาธาตุ (ภาพที่ 17) ใจกลางเมืองศรีสัชนาลัยตามคติความเชื่อพุทธศาสนา
เถรวาทที่เคยเจริญรุ่งเรืองในดินแดนสยามประเทศ เหมือนครั้งที่วัฒนธรรมแบบทวารวดีที่มีการ
นับถือพุทธศาสนาและนิยมสถาปนาพระมหาธาตุใจกลางเมืองให้เป็นศูนย์รวมความคิดความเชื่อ
ของประชาชนที่มีต่อศาสนาและบ้านเมือง

พ่อขุนรามคำแหงขึ้นครองราชสมบัติในขณะที่บ้านเมืองมีความสงบ พระองค์เป็นพระ
มหากษัตริย์ผู้ทรงพระปรีชาสามารถโดยมีประสบการณ์ในการทำสงครามป้องกันเมืองและขยาย
อาณาจักรตั้งแต่พระราชบิดาและพระเชษฐาเป็นพระมหากษัตริย์ พ่อขุนรามคำแหงเสวยราชย์
ต่อจากพ่อขุนบานเมืองพระเชษฐาในปี พ.ศ. 1822 ทรงจัดแบ่งพื้นที่ชุมชนในแต่ละเขตของ
ตัวเมืองออกไปยังทิศต่าง ๆ อย่างเป็นสัดส่วน คือ แบ่งเป็นเขตพระราชวังที่ประทับอยู่ภายใน
กำแพงเมือง รวมทั้งวังที่ประทับของเจ้านายและเชื้อพระวงศ์ส่วนใหญ่เป็นอาคารที่สร้างด้วย
เครื่องไม้มีได้ถุนสูงแบบที่อยู่อาศัยของคนธรรมดาสามัญ แตกต่างไปจากอาคารที่อยู่อาศัยด้วย
ขนาด ความสง่างาม และการมีสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ มีความวิจิตรงดงาม ภายในเขตพระราชฐาน
ไม่ปรากฏร่องรอยอะไรที่แสดงว่ามีการก่อสร้างกำแพงวัง เขตพระราชฐานจะมีแต่อาคารที่อยู่อาศัย ที่
ออกกว่าราชการ และสถานที่ประกอบพิธีกรรม¹ พระราชวังอยู่ใกล้กับวัดมหาธาตุที่เป็นศูนย์
กลางของชุมชนเมืองสุโขทัยเพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ป่าเพ็ญพระราชกุศล วัดมหาธาตุ
ไม่มีภิกษุจำพรรษาและยังมีเจดีย์จำนวนมากเก็บอัฐิเจ้านายเชื้อพระวงศ์อยู่ภายในเขตวัด
มหาธาตุ "...กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีพิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัฐฐารศ มีพระพุทธรูป มี

* ขนาดของพื้นที่ภายในกำแพงเมืองสุโขทัย แสดงให้เห็นถึงขนาดจำนวนประชากร
ที่เพิ่ม มากขึ้น จากพื้นที่ของชุมชนวัดพระพายหลวง และความสามารถที่จะรักษาเมืองกรณีมี
ข้าศึกมาโจมตีในยามสงคราม

** ที่ตั้งของพระราชวังสันนิษฐานว่าจะอยู่บริเวณใกล้เนินปราสาท เขตพระราชฐานจะมี
เพียงรั้วกำแพงและประตูที่เป็นไม้ รูปแบบคล้ายกับวังของพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ในประเทศพม่า
หรือคุ่มของเจ้าผู้ครองนครในเขตแคว้นล้านนาก่อนสมัยรัชกาลที่ 5

¹ ศรีศักร วัลลิโภดม และมานิต วัลลิโภดม, พระที่นั่งสรรเพชญปราสาท (กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2538), หน้า 14-15.

พระพุทธรูปอันใหญ่ มีพระพุทธรูปอันราม มีพิหารอันใหญ่ มีพิหารอันราม มีปูชนียสัมมุตต์ มีเถร มีมหาเถร...”¹ แสดงให้เห็นถึงธรรมเนียมการสร้างวัด สร้างพระพุทธรูป และบทบาทของพระสงฆ์ภายในชุมชนเมือง เพื่อตั้งมั่นและพัฒนาบ้านเมือง ขยายชุมชน สัมพันธ์กับพุทธศาสนา ได้อารามนาพระสงฆ์ผู้รู้พระปริยัติธรรมแตกฉานมาแสดงธรรมภายในพระอารามหลวง จำนวนศาสนสถานในเมืองย่อมชี้ให้เห็นความเติบโตทางสังคมและเศรษฐกิจ เพื่อมุ่งให้ประชาชนมีพื้นฐานจิตใจในการดำรงชีวิตอย่างมีความสงบสุขกลมกลืนสัมพันธ์กับธรรมชาติ พ่อขุนรามคำแหงสร้างความศรัทธาเชื่อมั่นให้ประชาชนยึดถือพุทธศาสนาแบบลังกา ยิ่งทำให้เกิดความเติบโตของชุมชนเป็นไปอย่างกว้างขวาง

ทิศเหนือของเมืองสุโขทัย เป็นพื้นที่ตั้งของชุมชนเดิมก่อนการสร้างเมืองสุโขทัย “...เบื้องดินนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีตลาดปสาน มีพระอจนะ มีปราสาท มีป่าหมากพร้าว ป่าหมากกลาง มีไร่มีนา มีถิ่นถ่าน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก...”² ศูนย์กลางของชุมชนคือ บริเวณปราสาทวัดพระพายหลวง” ได้แปลงพุทธสถานมหายานมาเป็นพุทธสถานตามคติความเชื่อที่รับอิทธิพลมาจากลังกาดำเนินการสร้างวิหารและเจดีย์ (ภาพที่ 18) แวดล้อมไปด้วยชุมชนขนาดใหญ่ที่มีตลาดปสาน” ซึ่งเป็นตลาดใหญ่ของชุมชนก่อนการสร้างเมืองสุโขทัย ชาวเมืองสุโขทัยและเมืองที่อยู่ใกล้เคียงต่างก็นำสินค้าที่ผลิตได้ ตลอดจนเงินสินค้าที่หาได้จำพวกของป่าและส่วนเกินจากการอุปโภคบริโภคภายในครัวเรือน ข้อความในศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึง “เจ้าเมืองบ่เอาจกอบในไพร่ลูทาง เพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ไครจักไครค้าช้าง ค้า ไครจักไครค้าม้า ค้า ไครจักไครค้าเงินค้ำทอง ค้า”³ พ่อขุนรามคำแหงจัดให้มีการค้าในแบบเสรี จึงทำให้ชุมชนแถบนี้ซึ่งเป็นชุมชนเก่าแต่แรกยังคงมีความสำคัญอย่างต่อเนื่อง มีสภาพเหมือนตลาดแลกเปลี่ยนสินค้า การยกเว้นภาษีจกอบ * ซึ่งเป็นภาษีที่เก็บจากสินค้าที่บรรทุกจากยานพาหนะผ่านด่านเข้ามาขายใน

¹ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 13.

* พระอจนะ เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นปางมารวิชัย คำว่า “อจนะ” มาจากภาษาบาลีว่า “อจละ” แปลว่าไม่หวั่นไหว ปัจจุบันคือพระพุทธรูปประธานในมณฑปวัดศรีชุม

² กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 16.

”วัดพระพายหลวง มีการก่อสร้างวิหาร เจดีย์ มณฑป พระอุโบสถ เพิ่มเติมภายหลัง การประดิษฐานพุทธศาสนาแบบลังกา

” ศาสตราจารย์ เซเดส์สันนิษฐานว่า “ปสาน” แปลงมาจากคำว่า บาซาร์ ในภาษาเปอร์เซีย หมายถึงตลาดที่มีหลังคา

³ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 9.

• จกอบ หรือ จังกอบ เป็นคำเขมรโบราณหมายถึง สิ่งผูกมัดคือ ภาษีผ่านด่านหรือภาษีที่เรียกเก็บจากสินค้าหรือผู้นำสัตว์

เมือง มีผลทำให้พ่อค้าชาวเมืองสุโขทัยนิยมนำสินค้ามาสู่ตลาดแห่งนี้ ยิ่งเกิดสินค้าที่มีความหลากหลายและราคาถูก รวมทั้งฝ่ายปกครองบ้านเมืองก็มีโอกาสได้สินค้าที่หายาก หรือขาดแคลน โดยเฉพาะแร่ธาตุต่าง ๆ เพราะเมืองสุโขทัยอยู่ห่างไกลแหล่งแร่สำคัญ อีกทั้งการเดินทางออกสู่ทะเลยิ่งเป็นความยากลำบาก ผลของการดำเนินนโยบายการค้าลักษณะนี้ยังส่งผลต่อมาในระยะยาวที่กระตุ้นการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างบ้านเมืองแคว้นโดยมีพ่อค้าเป็นผู้ทำหน้าที่ ยิ่งทำให้เมืองสุโขทัยมีสินค้า เงินตราหมุนเวียน ผู้ปกครองเมืองสุโขทัยมีรายได้เป็นอย่างดีเพราะเศรษฐกิจการค้าที่เจริญรุ่งเรือง ยิ่งทำให้ประชาชนมีงานอย่างอื่นทำเพิ่มขึ้น รวมทั้งรายได้ วัดที่เป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านทั้งขนาดเล็กขนาดใหญ่เกิดขึ้นจำนวนมาก ส่วนสำคัญย่อมเป็นผลมาจากเศรษฐกิจ ผลกำไรของการค้าได้ถูกกระตุ้นให้เกิดการกัลปนาที่ดิน วัตถุสิ่งของ มอบให้กับวัดที่เป็นศูนย์กลางของแต่ละชุมชน

ทิศใต้ของเมืองสุโขทัย “...เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัยมีกุฎี พินหารปู่ครูอยู่” มีศรีตมวงศ์ มีป่าพร้าว ป่าลาง มีปาม่วงป่าขาม มีน้ำโคก¹ ในด้านนี้ของเมืองสุโขทัยกำหนดให้เป็นย่านที่มีเสนาสนะของพระสงฆ์ต่อเนื่องมาจากอรัญญิกชุมชนของพระสงฆ์ด้านทิศตะวันตก เป็นบริเวณที่มีป่าอุดมสมบูรณ์ ได้แก่ ป่ามะพร้าว ป่าขนุน ป่ามะม่วง ป่ามะขาม และยังมีแหล่งต้นน้ำจากป่าต้นน้ำบนภูเขา ได้มีการสร้างทำนบด้วยการถมคันดินขนาดกว้างประมาณ 4 เมตร เป็นแนวยาวประมาณ 300 เมตร (แผนที่หมายเลข 5) พาดผ่านระหว่างเขาพระบาทใหญ่กับเขากิว อ้ายมาเพื่อใช้ทำนบในการเบี่ยงเบนน้ำไม่ให้ท่วมที่ตั้งเมืองสุโขทัย ตลอดจนวัดจำนวนมากในชุมชนด้านทิศใต้ และเก็บกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง ด้วยการบังคับน้ำไหลไปเชื่อมกับคูเมืองชั้นกลางตามคลองเสาหอ เพื่อให้มีน้ำเพียงพอกับการอุปโภคบริโภคของชุมชนภายในเมืองสุโขทัย

ทิศตะวันออกของเมืองสุโขทัยเป็นพื้นที่สำคัญและมีความเหมาะสมที่สุดในการทำเกษตรกรรม “...เบื้องตะวันออกเมืองสุโขทัยนี้ มีพินหาร มีปู่ครู มีทะเลหลวง มีป่าหมาก ป่าพลู มีไร่มีนา มีถิ่นถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก มีปาม่วง ป่าขาม ดงกล้วย...”² เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์เพราะมีบริเวณที่รับตะกอนที่แม่น้ำยมพัดพามาทับถมเกิดน้ำท่วมขังในพื้นที่ “ทะเลหลวง” รวมทั้งตะกอนที่ถูกชะพามาจากบริเวณเทือกเขาประตักซ์ทางด้านตะวันตกของเมือง เป็นย่านที่มีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่น เป็นหมู่บ้านขนาดเล็กขนาดใหญ่ทำเกษตรกรรม อยู่ใกล้เส้นทางคมนาคมทางน้ำหลัก คือ แม่น้ำลำพัน ใช้เดินทางไปสู่แม่น้ำสายใหญ่คือแม่น้ำยม มี

¹ กุฎี เดิมมีความหมายถึง กระถ่อมสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุเพียงรูปเดียว ขนาด กว้าง 7 คืบ พระสุตต ยาว 12 คืบ พระสุตตเป็นเสนาสนะให้พระสงฆ์เจริญกรรมฐาน ตามคตินิยมของพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสี

² ปู่ครู เป็นตำแหน่งพระสงฆ์ผู้ใหญ่ ในสังฆนายก รองลงมาจากสังฆราช

¹ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 16.

² กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 14

เสนาสนะวัดควาอารามน้อยกว่าชุมชนด้านอื่น เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ใช้สำหรับทำการเพาะปลูกมากกว่ากิจกรรมอาชีพอย่างอื่น

ทิศตะวันตกของเมืองสุโขทัย เป็นพื้นที่ป่าขนาดใหญ่นับตั้งแต่แนวกำแพงเมืองไปจรดถึงเทือกเขาประตักษ์ "...เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้ มีอรัญญิก"¹ ชุมชนของพระสงฆ์ถูกกำหนดให้พื้นที่ป่ามีเสนาสนะสำหรับพระสงฆ์ ส่วนใหญ่ของเมืองสุโขทัยที่นิยมวิปัสสนาธุระได้จำพรรษา ลักษณะของพื้นที่ป่าแถบนี้มีทิวเขาเตี้ย ๆ ได้แก่ เขาเจดีย์งาม เขาสะพานหิน เขาไซกม่วงกล้วย และเขากวดขาว สภาพที่เป็นป่าไม้ใช้เป็นพื้นที่เกษตรกรรม พื้นที่ด้านตะวันตกไม่มีความอุดมสมบูรณ์เพราะเป็นบริเวณที่ได้รับตะกอน กรวด หิน ททราย ที่ถูกชะพามาจากทิวเขาโดยเฉพาะบริเวณที่ราบเชิงเขาเพราะพื้นหน้าดินบาง เนื่องจากการพังทลายของดิน ดังนั้นการเลือกให้เป็นพื้นที่ชุมชนใหญ่ของพระสงฆ์ในการปฏิบัติธรรมจึงมีความเหมาะสม "...ในกลางอรัญญิก มีพิหารอันถ่มนใหญ่ สูงงามแก่กม"² บริเวณย่านชุมชนที่มีพระสงฆ์อยู่เป็นจำนวนมากนั้นนอกเหนือจากกิจของสงฆ์ที่ต้องปฏิบัติธรรมอย่างสงบ ได้ช่วยดูแลแหล่งต้นน้ำลำธาร เหมือง ฝ่าย ที่ช่วยให้มีน้ำเกิดความอุดมสมบูรณ์ต่อชุมชนภายในเมืองและด้านอื่น ๆ

ชุมชนอุตสาหกรรมผลิตเครื่องสังคโลก

ในปัจจุบันเครื่องสังคโลก หมายถึง เครื่องปั้นดินเผาชนิดหนึ่งจำพวกถ้วยชาม สิ่งของเครื่องใช้ เครื่องประดับสถาปัตยกรรม ประติมากรรม สิ่งผลิตอันเนื่องด้วยความเชื่อในพิธีกรรมต่าง ๆ และศาสนา ซึ่งทำด้วยแล้วนำไปเผาไฟ³ ด้วยความร้อนสูงจนเครื่องปั้นดินเผามีเนื้อแกร่งหรือเนื้อหิน (Stoneware) ทั้งชนิดเคลือบด้วยน้ำเคลือบสีต่าง ๆ เช่น สีเขียวไข่กา สีน้ำตาล และสีนวล กับแบบไม่เคลือบ เครื่องสังคโลกในความหมายปัจจุบันนี้ได้หมายถึงเฉพาะเครื่องปั้นดินเผาที่ผลิตได้จากแหล่งเตาของชุมชนเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัยเท่านั้น ยังใช้เรียกครอบคลุมถึงเครื่องถ้วยที่ผลิตจากแหล่งเตาเผอื่น ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ เช่น สังคโลกญวน สังคโลกจีน สังคโลกสันกำแพง สังคโลกเวียงกาหลง เป็นต้น⁴

¹ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 13.

² กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 14.

³ ประโชติ สังขุนกิจ, "เตาสังคโลก" ใน สังคโลกศรีสัชนาลัย, (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินติ้งกรุ๊ป, 2530), หน้า 10.

⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, "เครื่องสังคโลก" วารสารเมืองโบราณ 1 (กรกฎาคม - กันยายน 2518): 34.

เกี่ยวกับที่มาของคำว่า “สังคโลก” ยังไม่เป็นข้อยุติในปัจจุบันโดยมีการตั้งข้อสันนิษฐานแตกต่างกันออกไป สมมติฐานเดิมสมเด็จพระยาธรรมาชญาธิบดีฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานจากคำว่า “ซังคโลก” อันหมายถึง เตาแผ่นดินซัง ในขณะที่ศาสตราจารย์ ดร. ไมเคิล วิกเกอร์ได้เสนอความเห็นเกี่ยวกับ “สังคโลก” ในทางสัตศาสตร์ที่เชื่อว่าเป็นชื่อชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมเป็นภาษามอญโบราณ ซึ่งเรียกว่า “สังโกก” หมายถึง เตาเผาชนิดที่ขุดลงใต้ดิน นอกจากนี้ มีคำมอญอีกคำหนึ่งคือ “สังคโก” ซึ่งแปลว่า “เตาหลุม” รวมทั้งคำมอญโบราณที่เขียนโดยรูปศัพท์ว่า “สังคลก” แต่พยางค์ที่สองออกเสียงว่า “กโลก” หรือ “คโลก” หมายถึง ดักออกตามแนวสันนิษฐานในประเด็นนี้ คำว่า “สังคโลก” เดิมมีความหมายเพียง “เตาเผา” และหมายถึงย่านที่มีการผลิตเครื่องสังคโลก⁵² จนกลายเป็นชุมชนอุตสาหกรรมที่มีความสำคัญมากจนในที่สุดครอบคลุมนำไปทั่วบริเวณเมืองศรีสัชชนาลัยด้านเหนือในปัจจุบัน

แหล่งเตาเผาภาชนะดินเผาเป็นพัฒนาการทางเทคโนโลยีขั้นพื้นฐานของชุมชนในสมัยสุโขทัยมีชุมชนที่เป็นแหล่งผลิตภาชนะดินเผา ผลจากการดำเนินการทางด้านโบราณคดีโดยกรมศิลปากรในจังหวัดสุโขทัยพบแหล่งเตาเผาภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ที่สำคัญ 2 แหล่งคือ

1. เมืองสุโขทัย มีชุมชนผลิตเครื่องสังคโลกตั้งอยู่ภายนอกกำแพงเมืองด้านทิศเหนือ กระจายอยู่โดยรอบคันคูบนริมฝั่งแม่น้ำโจน เป็นกลุ่ม ๆ อยู่ 3 บริเวณ⁵³ โดยกลุ่มใหญ่ที่สุดอยู่ทางฝั่งทิศเหนือเป็นแนวยาวจนถึงทิศตะวันตกเฉียงเหนือของแม่น้ำโจน ด้านทิศใต้ของแม่น้ำโจนที่บริเวณใกล้เคียงที่เรียกว่าเนินร้อนทอง และด้านทิศตะวันออกของแม่น้ำโจนริมถนนพระร่วง 2 ฝั่ง แหล่งเตาเผาของเมืองสุโขทัยจากการสำรวจของกองโบราณคดี กรมศิลปากร พบเป็นเตาอิฐที่ก่อขึ้นบนคันดินถม 52 เตา⁵⁴ เตาจากชุมชนนี้ส่วนมากเป็นเตาแบบประทุน (Cross-Draught หรือ Horizontal - Draught) เนื้อที่บริเวณที่ตั้งเตาประมาณ 5,000 ตารางเมตร ล้วนเป็นเตาอิฐซึ่งก่อบนเนินดินที่ถมสูงขึ้นมา บางแห่งเป็นโคกเนินดินขนาดใหญ่ที่มีซากเตาเผาตั้งซ้อนกันแสดงให้เห็นระยะเวลาของการผลิตที่มีการสืบเนื่องต่อกันมานาน⁵⁵ นอกจากการพบเตาจำนวนมากยังได้พบภาชนะจำนวนมากที่นิยมเขียนลวดลายสีฟ้าหรือสีน้ำตาล รวมทั้งที่ซึ่งใช้สำหรับรองภาชนะเครื่องปั้นดินเผาในขณะเตาเผา มีทั้งแบบที่งาน และที่ท่อจำนวนมากซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงถึงการผลิตสังคโลกในระดับอุตสาหกรรมของเมืองสุโขทัย

⁵² แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี “ศรีสัชชนาลัย : ปัญหาในประวัติศาสตร์ไทย”, ฉบับพิเศษ ปีที่ 22 เดือนมกราคม 2532- ธันวาคม 2532 หน้า 5.

⁵³ กรมศิลปากร, ทำเนียบโบราณอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย, หน้า 146.

⁵⁴ เสนอ นิลเดช และสีหวัฒน์ แน่นหนา, “สังคโลก” อนุสาร อ.ส.ท. 24 (ตุลาคม 2526) : 41.

⁵⁵ กฤษฏา พินศิริ และคณะ, เครื่องถ้วยสุโขทัยพัฒนาการของเครื่องถ้วยไทย, (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2535), หน้า 21.

2. เมืองศรีสัชนาลัย มีพื้นที่ทำอุตสาหกรรมขนาดใหญ่คือแหล่งเตาเผาสังคโลก ชุมชนเมืองศรีสัชนาลัย ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองศรีสัชนาลัยไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีเตาเผาเรียงรายด้านฝั่งตะวันตกของแม่น้ำยม 3 กลุ่มใหญ่ ได้แก่ เตาบ้านเกาะน้อย เตาบ้านปายางเตาวัดดอนลาน มีเตาจำนวนมากกว่า 100 เตา มีการใช้พื้นที่ซ้อนทับต่อเนื่องกัน รูปแบบของเตามีทั้งเตาแบบประทุน เตาตะกรับ

ความจำเป็นของสภาพชุมชนเมืองศรีสัชนาลัย แม้จะอยู่ในทำเลที่เหมาะสมทางยุทธศาสตร์ แต่พื้นที่ทำการเกษตรกรรมไม่อุดมสมบูรณ์เพียงพอที่จะเลี้ยงกำลังพลจำนวนมาก ๆ ได้ ประกอบกับมักจะได้รับคามเสียหายจากภาวะน้ำท่วม ดังนั้น ชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยจึงแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจในการทำสังคโลกเป็นสินค้าส่งออกไปขายยังดินแดนต่าง ๆ (ภาพที่ 19)

อาณาเขตของอาณาจักรสุโขทัย

ภายหลังจากพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ครองราชสมบัติเป็นปฐมกษัตริย์ของราชวงศ์พระร่วง การแผ่ขยายอำนาจทางการเมืองคงจะเริ่มขึ้นต่อเนื่องมาจนถึงรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงมหาราช หลักฐานสำคัญที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงเมืองสำคัญที่อยู่ในเขตแดนของอาณาจักร

ทิศเหนือ มีเมืองแพร์ เมืองน่าน⁵⁶ เป็นเมืองโบราณในสมัยสุโขทัย เมืองน่านหรือเมืองพลั่วปัจจุบันคืออำเภอบัว จังหวัดน่าน เมืองหลวงพระบาง

ทิศตะวันออก มีเมืองสระหลวง⁵⁷ สันนิษฐานว่าจะเป็นเมืองที่ตั้งอยู่สูงกว่าสองแควหรือมีฉนวนั้นสระหลวงกับสองแควต้องเมืองแผดกัน เมืองสองแควหรือพิษณุโลก เมืองลุมพายคือเมืองหล่มเก่า ปัจจุบันอยู่ที่เพชรบูรณ์ เมืองสะค้าอยู่แถวควาป่าสัก ไกลจากเมืองลุมพายออกไป เมืองเวียงจันทร์ เมืองเวียงคำ

⁵⁶ กรมศิลปากร, ศิลาจารึกหลักที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์การเวก, 2520), หน้า 27.

⁵⁷ A.B Griswold and Prasert na Nagara, "Epigraphic and Historical Studies, No.9," pp.218-219.

ทิศใต้ มีเมืองพระบางเป็นชื่อเมืองนครสวรรค์ในสมัยโบราณ เมืองแพรกเป็นชื่อเมือง
สวรรค์บุรีอยู่ในจังหวัดชัยนาท เมืองสุพรรณบุรี เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองนครศรีธรรมราช
เมืองคนที

ทิศตะวันตก มีเมืองตากโบราณปัจจุบันตั้งอยู่ริมแม่น้ำเมย แถบอำเภอแม่สอด
จังหวัดตากและเมืองหงสาวดี

เมื่อภายหลังจากพ่อขุนรามคำแหงสวรรคตแล้วเมืองที่อยู่ในอาณาจักรสุโขทัยก็แตก
เป็นบ้านเล็กเมืองน้อยตั้งตัวขึ้นเป็นอิสระ เมื่อถึงรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ซึ่ง
เป็นหลานพ่อขุนรามคำแหงได้พยายามที่จะรวบรวมอาณาจักรสุโขทัยขึ้นใหม่
ครอบคลุมเมืองระหว่างแม่น้ำปิง แม่น้ำน่าน และแควป่าสัก มีเมืองเชียงทอง กำแพงเพชร
พระบาง ปากยม (พิจิตร) สองแคว สระหลวง เมืองเสด้า เมืองลุมบาจาย และเมืองน่าน⁵⁸
ความพยายามที่จะฟื้นฟูอำนาจทางการเมืองเป็นไปได้ยากเพราะสถานการณ์ทางการเมืองได้
เปลี่ยนแปลงไป กรุงศรีอยุธยาได้พยายามปราบอาณาจักรสุโขทัยในรัชกาลพระมหาธรรมราชา
ที่ 2 ราว พ.ศ. 1921 จนในที่สุดต้องถูกผนวกดินแดนเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา
พ.ศ. 1981

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁸ ประเสริฐ ณ นคร, ประวัติศาสตร์สุโขทัยจากจารึก, หน้า 32.